Российская национальная
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

ЧАГЫДЫЛГА 6 ХОНГАШ ДООСТУР

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 238 (14960) 1992 чылдын декабрь 10, четверг Солунга ат салган шагы 22.40. Чагыдар өртээ 10 көп. Сазар өртээ 1 рубль.

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ҮРГҮЛЧҮЛЕП ТУРАР

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россияның улус депутаттарының VII Съездизи эрткен воскресеньеде чапсарның соолунде ажылын катап эгелей берген.

«Чепсектиг Күштерде байдалдың болгаш камгалал политиказының дугайында» доктаал төлевилелин чугаалажып көөрү-биле Съезд болдуңу ажылын эрткен понедельник хүнүнде эгелээн. Суббота хүнүнде депутаттар Россияның камгалал министри Павел Грачевтуң плеткелин дыңнаан болгаш хаглыг хуралга оны чугаалажып көрген.

Доктаал төлевилелин бадылаашкыннарының хөй нуруузу-биле Съезд хүлээп алган. «Чепсектиг Күштерде байдалдың болгаш камгалал политиказының дугайында» хүлээп алдыңган доктаалга хамаарыштыр Камгалал министерствозунуң Шериг-хоойлужудулга комиссиязының даргазы, Россияның Чепсектиг Күштериниң кол шериг инспектору, армия генералы Константин Кобец тускай медегелел кылган.

Доктаалда чамдык четпес үүлдер бар-даа болза, шериг айтырыгларына хамаарыштыр Россияның улус депутаттарының Съездизи ниитизи-биле таарымчалыг доктаалды хүлээп алган деп, генерал чугаалаан.

«Россия Федерациязының Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле санаалдарының солчуушкунуң депутаттар уламчылаан. Чуге дээрге, Съездиге бүдүлүдүрүм-биле киирген тос эдилгелериниң чүгле дөрт эрткен суббота хүнүнде хүлээп алдыңган. Ынчаарга чазак тургузарынга хамаарыштыр принципиалдыг эң чугула эдилгелер амдаа хүлээп алдынмаан: оларны хүлээп алырынга эргежок чугула бадылашкыннарның саны четпээн.

Чамдык депутаттарның бодалын ёзугаар алырга, ол эдилгелерни чугаалажып көөрү үзүмдыгар байдалдыг. Бо айтырыгны чугаалажып көөрү турган үеде Россия Президентизи Борис Ельцин Россия Федерациязының Чазаның баштынының албан-дужалдынга кандидатураны саналдаар магатчок. Хайгааракчыларының бодап турарын ёзугаар алырга, ол кандидатура — Егор Гайдар болгу дег.

Россияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужалдынга 36 харлыг Егор Гайдарның кандидатураазы Президент Борис Ельцин саналаан. Ол саналды депутаттар декабрь 9-та чугаалажып көрген.

ДЕПУТАТ СОҢГУКЧУЛАРЫНГА ЧОРААН

Мугур-Аксының № 83 соңгуулда округунга Тыва Республиканың улус депутады Г. Ч. Ширшин соңгукчуларының ажыл, амыдыралы-биле таныжып, кылын чорутқан ажылының отчёдун берген.

Депутат Г. Ч. Ширшин Мөгөн-Бүрен, Карғы сумуларының девискээринге чоруп, ында ажылдап турар совхозтарга, бригадаларга, малчын өг-бүлелерге, бүдүрүлге, албан организация черлеринге, школаларга, эмнелгелерге, культура албан черлеринге, тудуг организацияларынга, уруглаар албан черлеринге, хереглекчилер ниитилелинге, тыва-моол заставаларга чедип барып, ажылчы чонуң канчаар ажылдап, чурттап турары-биле таныжып чугаалашкан. Ол ышкаш амы-хууда айтырыглар талазы-биле соңгукчуларны хүлээп алган. Оон Саглы—Мугур-Аксы оруун көрүп, ында кандыг ажылдар чоруп турарын билип алган.

Түнелиниде депутат район төвү Мугур-Аксы суурның Культура бажыңынга соңгукчулар-биле ужуражылга хуралын эрттирип, ажылының отчёдун берген.

Ужуражылга-хуралды кожуун Совединиң даргазы Х. С. Конгар ажыткан. Хуралга улус депутады Г. Ч. Ширшин делгеренгей чүве чугаалап, кылган ажылының отчёдун берген. Эге сөзүге депутат Россияда, Тыва Республикада, районда амгы байдалдың чамдык чугула айтырыгларына доктаап, бо чылдың сентябрь айда болуп эрткен Тыва Республиканың Дээди Совединиң элчеглиг он чедиги сессиязынга чугаалашкан айтырыгларга, хүлээп алган доктаалдарга хамаарыштыр тайылбыр кылып, база республикада, районда ажыл-агыйның, социал амыдыралдың чамдык көргүзүглерин, чонуң канчаар чурттап, ажылдап турарының байдалын, моон соңгаарғы перспективтиг сорулгаларны, тыва-моол харылзааларны делгеренгей-биле соңгукчуларга таныштырып, оларның берген чагыларының талазы-биле кылган ажылынга доктааган.

Соңгукчулардан айтырыглар хөй болган, тодаргай харыларны соңгукчулар депутадындан алган. Болган отчёт талазы-биле санал-сүмелерни болгаш дилеглерни эштер В. К. Ооржак, Д. Б-О. Хомушку, К. Н. Саая, Т. И. Демчик болгаш өскелер-даа киирген.

...Шын харын. Ажыл, амыдыралда бергелер турза-даа, районнуң ажылчы чону холдарын хүлүй туттунгаш, олуруптаан, амыдырал, ажыл-херектин агымы-биле дидимбиле бурунгаарлавышаан, хүлээнген ажыл-херээ дээш кызып ажылдап турар.

Совхозтарывыс бүдүргеи продукциязы-биле долу хандыртынып шыдавайн, өреленип турар, ынчалза-даа малганывыска өлүм чидим, каража-когарал турган, оңу санаваска-даа чурттап болурунуң аргаларын совхозтар дилеп тып турар. 1992 чылда ажыглалга кирер ужурлуг тудугларга акшаландырылышкын кылдынмаан, чаңгыс-даа чуртталга бажыңы туттунмаан. Аас-кежин боор, акша-төгерин бар тудуглар безин материал чогундан өй-шаанда ажыглалга кирбээн, оон уламындан районда ийн кол тудуг организациялары шуут дүжериниң кырында келген. Ажылдап турар, кижилерге ажыл үстүп турар, акша-шалың эвээш, амыдырап-чурттаары бергедээн. Эмнелгениндээ, садиктериниң-даа тудуглары бо чылын ажыглалга кирбес.

Улуг күштүг электри чыры-биле район хандыртынмаан, дизельдиг станциялар ажылдап турар. Тыва Республиканың «Коммунэнерго» чери районга доктаамал дузадеткимчени көргүзүп турары өөрүнүүг, бо чылын бада бир чаа дизельди салган. Ам берге чүве— кывар-чаар материал. Бир эвес районга кандыг-бир таварылга болуп, кыварчаар материал үзүктелир чүве болза, электри күжү-биле ажылдаар одалга системалары донуп, үрелир. Бо чорук бистерни дүвүредип турар: электроэнергия чок болур болза, амыдырал үзүлгени ол. База бир берге айтырыг — районче хөмүр-даш сөөртүлгези. Бо чылдың сөөртүп алыр хөмүр-дажы план ёзугаар доозулган, ам одалга черинде курдавыр төнген. «Мөгөн-Бүрен» совхоз, ында албан организация черлери, Мугур-Аксы школазы ам безин одаар чүүл-биле берседеп эгелээн.

Чонуң амыдыралы садыг-биле дорт холбашкан. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери чонуң аъш-чемнин, үлетпүрүүн барааннары-биле барының, кээриниң шаа-биле хандырып турары черле батай эвес. Ынчалза-даа үс аймаа, урут-даарыгга крупалар аймаа, улуг-биче улуска кышкы идик-хөп чок болурга дыка берге, ол талазы-биле дарый хемчеглерни алыры негеттинип турар.

Ол ышкаш сөөлгү үеде кызыгаар районга база бир берге айтырыг — кызыгаар иштинче малывыс кирери. Кызыгаар чоогунда турар коданнарны ырады көжүрериниң кандыг-даа аргазы чок, хат-шуурган болурга, малывыс Моолдун девискээринче кире бээр, оон торгаал онаар, ону төлөөр аргажок болур. Ам черле канчалза эки чоор дээрзин соңгукчулар сагыш-сеткилинден хомудап саналдаан.

Маспый-оол ОНДАР.

ЧАА ЧЫЛДА

Номчукчуларның дилээ-биле

АРЫННАР

«Тыванын профэвилелдери», «Аадан», «Башкылал».

БУЛУҢНАР

«Хуужуду л г а», «Сулуу», «Кижи болгаш хоойлу», «Бойдус болгаш кижи», «Культура болгаш амыдырал».

РУБРИКАЛАР

«Кожа олура, ажыы-биле чугаалажылга», «Шынга» шүгүмчүлээн соонда», «Дүүн, бөгүн, шаарта», «Истелге, суд болгаш шиитке», «Дүрген дуза херек», «Делегейнин чидигленген булунунда».

■ Бо кыска үе иштинде чагыдылгалыг болурунче далажыңар!

■ «ШЫН»-республикада неделяда 5 катаг үнер кара чаңгыс солун.

■ Чартык чылда өртээ 200 рубль, а 3 айда—100 рубль.

Өске солуннарга бодаарга, хөй үнер, өртээ база чиик.

УЛАМ-НА КЫЗЫРЛЫП ОРАР

Республикада үнүп турар солуннарның келир чылдың чагыдылгазының хуусаазы хүн келген тудум-на кызырлып орар. Ынчангаш өг-бүле бүрүзү солунуг болур дээш ноябрь айның төнчүледир, декабрьның эге хонуктарында солуннарны хөйү-биле чагыдып эгелээн.

Бо талазы-биле ажылды Эрзин районнуң харылзаа белдириниң болгаш район чагыргазының талазындан солун чагыдылгазын шапкынчыдып турар. Харылзаа белдириниң харылап турар Е. К. Намзырай өлүмнүг ажылларны чорутқан дээзин демдеглээри чугула.

Декабрьның эге хонуктарының медээзи-биле алырга, районда «Шын» солунуу ниитизи-биле 929 кезекти чагыткан. Оон иштинде чурттакчылыг суурлар аайы-биле каргузерге мыдыг: Эрзин — 403, Бай-Даг — 160, Нарын — 174, Булун-Бажы — 107, Мөрөн — 87 кезекти чагыткан. Шак бо сан-чурагайлардан алгаш, көөрге, Мөрөнде харылзаа салбырының эргелекчизи Я. Эрендей, Булун-Бажының эргелекчизи Т. Калин олар ажылчы чонуң ортузунга сурталаа ажылын кошкаа чорудып турары шилен. Мидыдаа болза, совхозтар ажылынарычын акша-шалын чогуур үезинде үнмейн турарындан, чаңгыс чамдык малчын өг-бүлелер солун чок артар чыгыы болуп турар.

Ол ышкаш республикада үнүп турар солуннарның чагыдылгазын «Шын» солундан өскелерин көргүзерге мыдыг: «Тувинская правда» — 71, «Тыванын аныяктары» — 590, «Эпе сөзү» — 455, «Сылдыс-чыгаш» — 353, «Тыва Республика» — 292, «Республика Тыва» — 54, «Деткимче» — 24, «Центр Азии» — 20, «Эфир» — 408.

Чер-черлерде эрге-чагырга органнары солуннар чагыдылгазын ажылчы чон ортузунга сурталаазар талазы-биле ажылды ам арткан каш хонуктарда ылангыя малчын өг-бүлелер неделяда беш катап үнүп турар «Шын» солунуу чагыдын алган турарынче киргеннигин ам-даа салыр боор дээзинге идегеп каалы.

«Шын» солунуу чагыдып ырынче далажыңар, хүнүнүг номчукчулар!

(Бистиң корр.).

ЭРТКЕН ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ...

Сүт-Хөл районда «Шын» солунуун чагыылгазы эрткен чылдыбиле деңнээр болза, колдуунда-ла 65 хуу болуп урар деп, районнуң харылзаа белдириниң начальнигиниң оралакчызы О. Б.-С. Монгуш редакцияже дыңнаткан.

Оон бир кол чылдагааны — районнуң чамдык ажылагыйларында ажыл төлевириг алды айдан-бээр албазы. Оон кадында бүгү-ле чүвениң өртээ канчаар-даа аажок улгаткан бо шагда солуннарны элүүн каш өг-бүлелер болуглежин, каттыжып алгаш, чагыдар үүлдер база эвээш эвес апарган.

Бо хүнге чедир районда «Шын» солунну ниитизи-биле 1300 өг-бүле чагыткан боор турар. Оон иштинде район төвү Суг-Аксы суурда 475, Алдан-Маадырда — 255, Баян-Талада — 159, Бора-Тайгада — 100 өг-бүле келир чылче «Шын» солунну чагыдып алган. Чагыттынган солуннарның хөй кезиин пенсионерлер чагыдып алганын С. Монгуш онзалап демдеглээн.

(Бистиң корр.).

КЫЗЫГААР ҮРЕКЧИЛЕРИН ТУТКАҺ

САМАГАЛДАЙ. (Бистиң корр.). Тес-Хем районунуң О. Шынаа девискээри. Моол-биле кызыгаарлашкак. Кызыгаар чурумунуң үрээшкиниринге хамаарыштыр сеткил дүвүрээшкинин өлергейлээн чүүлдерни О. Шынааның чурттакчылары солунга моон мурнунда чаңгыс эвес удаа бижип келген.

Кандыг-даа эрттирилге болгаш чөпшээрел чокка Моолдан кызыгаарны эрткеш, О. Шынаа девискээринге чедип келген беш кижини тус черниң дружинниктери болгаш Тес-Хем район чагыргазының ниитизи херектер киргизиниң ажыллакчылары бо чылдың декабрь 8-те О. Шынаада малчын Тюлюш Буудайның коданының девискээринге туткаш, кызыгаржыларга хүлээдип берген. Ынчаарга кызыгаар үрекчилерин хамааты Т. Буудай камгалалдың оралдажып, «мээн таныштарым, палчыларым-дыр» деп чедеглээн.

Кызыгаар үрекчилерин туларынга, кызыгаар камгалалын күштелдиреринге милиция ажылдакчылары Владимир Дамба, Мерген Тюлюш, дружинниктер Владимир Хажылай, Дамба Ак-оол, Хлеканте Черин олар идепкейлиг киржип турар.

РЕКЛАМА

ХӨЛДА БАЙЫР ЧЕДИРЕГ БОЛГАШ ЧАРЛАЛ БӨЭР ДИЗИНЕРЗЕ «ШЫН» СОЛУН СИЛЕРГЕ ДУЗАЛААР.

С Р-ЛАЛ РЕКЛАМАЛАРЫНАР ЭН-НЕ ХӨЙ НОМЧУКЧУЛАРГА ЧЕДЕР.

Хууда чагыдылгалыг болуру кымга-даа хүзенчиг.

Чарлыктың күүселдезинге хамаарыштыр

ХЫНАЛДАЛАР БОЛГАШ КҮШТҮГ УДУРЛАНЫЫШКЫННАР

Кымнын-даа ажык-конча үндүрүп ап олурар черинин дөзүн дүй шавар деп баарга, ол аная шыдаар-ла шаа-биле удурланыры билдингир. Бистиң Чазаавыс арагадан улуг бергедээшкин чокка хөй орулгалар ушта шаап олурар коммерсантыларның оруунда доора чудук болур дей бергеи. Ынчангаш-ла Президент Ш. Д. Ооржактың болгаш Чазактың бо чылдың ноябрь 5-те үндүрген Чарлыныга хамаарыштыр күштүг удурланыышкынар көскүзү-биле туруп келгеи. Куруг аас этпезиби-биле маная кезек чижектерден киирип көрээли.

Кызылдың төп базаарының ортында, Рабочая, 106 деп адресте «Велег» магазин бар. Магазин-даа дээр хире эвес, олдак кижи четпес, ындыныг садыгжының арны-даа көөлбес бедик үттен акша орунга араганы үндүр октап олурар. Бүгү процедура ооң-биле дооступ каар. Шак ынаг культура чок чижек адыглаашкынны Тыва Республиканың улус депутаты Я. Эпп болгаш «Велегтин» эргелекизи В. Н. Тунев конуг коммерция деп саная, ывада «рынок» кылып турар не деп чүгле хөрээн соктаайын турарлар.

Президентинин Чарлының үүседири-биле Кызыл хоорай агыргазы база доктаал үнүрген. Ол ёзугаар хоорайга раганы 11 шактан 19 шакка едир садар, дыштаныр хүнерде ону сатпас ужурлуг. ртында-ла арага садып бор магазиниерниң даңзызын нда кошкан. Ынчангаш Кызылга арагалаашкынга удур емиселдин шалыпчы айын арлаан. Ноябрь 8-тен декабрь 8-ке чедир ИХМ-ниң дуртулгазы болгаш Кызылның иштики херектер киллизи аттышкан рейдилерни, хынаалдаларны шапкыны-биле орутка. Бо улуг хемчеэлнг ажылды иштики херектер айыдынның оралакчызы Д. К. Куулар удуртун турган. «Велег» садыгның чурум чок ажылалдары ол хынаалдар езинде илереттинген.

«Велег» ооң мурнунда рейд бригадазын, ооң удуртукчузу оорай чагыргазының дарганың оралакчызы В. П. Урвацевти книрбээн. Даразында министр, генерал-майор В. Б. Кара-Сал, ооң оралакчызы Д. К. Куулар бригадазы-биле кежээ 20 шакта аная еде бээрге, водканы хөлчок адыглаан турган. Хоорайга раганы 19 шакка чедир садар урумну чүге үреп турарын йтырарга, «Велегтин» садыгчызы каржы чугаалажын, жыл-албанын күүседиг чоаан улустуг дора көрүп турган. Кыдыындан армин кижи л садыгжыны орталандырып, ээн мурнунда генерал-майор ижи тур шыкажыл, хеннг үндүткел деп чүве билбес ижи сен бе деп барган. Магазинин ынчан хагдырган.

Г. Эпп эртенинде сайыт Кара-Салче долган келгеш, андыг чылдагаан-биле мээн л садыымны хагдырган сиер деп претензия киргеи. Цуш соонда ол В. Тупевту дертип алган, сайыттың ораакчызы Д. Куулларга келгеш, магазинин хагдырган дугаында хол үжүктүг шынзылга негээн. А чүү дээш расписка бижиирил? Президентиниң Чарлының прокуратура таваыштыр солуур чүве деп. Эпп өлчок болган. Дадар-оол Комбуевич турган, ол Чарлыкты дүжүрерин негээр болуарза, чоннуң күзелинге дур чүүл кылын турарынар л-дур, солунарда Чарлыкты еткип, арагалаашкынга удур луг дүвүрээнин үнүп тур ышкажыл дээрге:

— Мен республика солуннаы номчуас кижи мен, чүгле Россия солуннары номчуур— еп, Эпп медеглээн.

Шак мындыг кижини Тыва Республиканың улус депутаты деп саная дыка бергеир. Республика солуннарын ооң көрбейн, ында чоннуң үзел-бодалын хөрекке албайда, улус депутады мен деп наз-маная чаргы-чаалы үндүүп, негелде кылып маннаан ерээ чүү боор. Кажан өрле о депутат арага-дарының хаындан чоннуң халак-тилээн, жыг чаштарын оваарын көрүнүл? Ол ТР-ның Чазааның октаал-саавырларына кеэде күштүг удурланып келен. Эрткен чылын республика евискээриндеэ үнелиг чиг-эт, атериаллыг курлавырларны ндүр сөөртүрүнге хынаалда ургузар дугайында доктаалга л чүден артык удурланды. Ынчан Эпп ону кижинин хосуг эргезинче халдаашкын деп анаан. Ынчаарга Тыванын аш ажы-төлүнүн ижер-чиир емин, далган-тараазын, тылар агаарының үндезини — ога-ыяжын, ажылдаар машина-техниказын, артык кезектерин ой-хемчээл чогу-биле ЗамАЗ-тарга доллур үдүрүш, үндүр сөөртүп турганын нжинин амыдыралынче, ооң өзезинче халдаашкын деп өрбээн ышкажыл. Эпптин саны чөвашкынары чүгле ангыс талаже утланганын эскерип көөру берге эвес.

Боттарының олча-ажының камгалаар дээш чамдыктар кандыг-даа хирлиг арагаларны ажылгаларындан ыятпас. Олардың ындыг-ла буянныг эвес ажыл-чорудуун сойгалап, чептүг эвес ажыл-херектерин дуглаар дээрге, олар биезги дег шөлээдеп, хай-чагырга чок хостуг меннирни бүгү-ле күжүбиле кызыткаш, бузуттуг арга хереглээринден чалданмазын чижекке көрээлиннер. «Велег» арага садыын хынаалдага таварыштыра бээрге, ол дораан ооң эргелекчизи В. Тунев «Тува ТВ» каналды сада шаап алгаш, Президент Ооржак Чарлыны-биле Тывада коммерцияны боой тудуп, адак соонда бисче Чарлыныңы күүседикчилерин — иштики херектер органнарын салып туруп берген дээн уткалыг чүве чугаалаан. Ол хамаанчок, ол иштики херектер сайыдының оралакчызы, хоорай киллизинин даргазы суглар келгеш, мээн холум долган, күш дөгеп турган деп нүгүлдээшкин кылган. Ол бүгү көк меге нүгүл дээрзин балыктан турар фактылар бар, ооң шын-мегезин комиссия арыг сугже үндүрүп эккээр-ле ыйнаан. Ооң кырындан бөлүк коммерсантылар Президентиден дуза хаган, бистерни, ак сеткилдиг коммерсантыларны, ойжок органнар ажылдакчыларындан камгалаан көрүнер деп телеграмма база салган.

База бир коммерциялыг арага садыы «Позиция» демги эштери ышкаш, хыналда кылып келген Урванцев, Петрова сугларны киирбээн. Ооң базала үстүнде төөгуде ышкаш, генерал-майор оралакчызы-биле чеде бээрге, оларны тоовайн, киирбейн, эки-бак сөөлеп пат болган. Чадап кааш, ооң садыгжызын хөй мурнунга ажыл-албанныг кижилерни дорамчылаанны дээш, улус судунга көрдүрүп торгаткан. Ынчап турганының кадынган ол-ла магазинин катап-катап хынаарга, дыштаныр хүнерде болгаш 19 шак сөөлүнде арага садып турганы илерээн.

«Стелла» деп садыг вагончиги кезек «коммерсантыларның» арагалаар, хөглээр, спекуляция кылыр черн апарган. Ооң эргелекчизи Мамедова дээрэн хавырткан водказын хынаар деп баарга, «хынаан хөрээнгер чок, ында суг холуп каан» деп билиргеп.

Коммерсантыларның садып турар арагаларының этикетказы болгаш аксында (пробказында) таимазы ангы-ангы. Чижээ, «Пшеничная» деп орус водка дээн хирезинде, пробказында Бишкектин таимазын базып каан. Чурттар боларның чижек бараанында хөлчок каттыжып турар ышкажыл.

Ооң ангыда бо «дээргилер» көдээ бизнесменнерни базынчактаары мырыгай хөлчок. Ооң чаңгыс чижээ бо: Мөнгүн-Тайгаже арага чудүрген КамАЗты хынаарга, фактурада ноябрь 24-түн хүнүн айытган, а сертификады — сентябрь 29-та ксеркеге чара парлап каан саазын. Мөнгүн-Тайгада биче бүдүрүлге ажыдып алган аныяк тыва оол «Туваторгсервистен» (ооң даргазы алдарлыг хөрөнгүтен П. Голышев дээрзи) садып алган арагазы мегe документилерлиг болганын боду эскербээн-даа.

Тыванын чоннуңа кандыгдаа ажык-дуза кылбайн, чүгле боттары хууда байын алырынче шыгаан алган кижилер бистин республикада ол хире хостуг чаннан турар. Оларның ол «бизнезинден» кымга ажыктыг болуп турарыл? Бирээде, эр кол чүве — арагалаашкындан чоннуң мөзү-шынары, сузу бастынын, өрү хүн көрбестээр. Кижилер араганы дооза ишпейн-даа турар болза, ооң салдары шуптувуска дээн турар. Өг-бүленин эзэн арага ижип аарга, аная алгыш-хырыш үнер, ажы-төлү ооң бак ёразын өттүнүп болур. Араганы хулиганнардан шуптувус когарап турар бис. Олардан айыылынгаш, койгуннар дег, чырык ишкеде бажыныарывысче шимеш дээр бис. Кудумчуга эзириктер көөрге, кижинин сеткилхөнүү кударан баксыраар, ол бүгү национал чоргаараларга дедиги аарышкылыг.

Ийнде, экономиктиг когарал. Холга эргилер акша Саян ажып, хуу кижилерниң карманда мөөнеттинин турар. Ооң түнелинде шалыныысты, пенсия, пособиевисти ойшаанда ап чадап турар бис. Арагага караан дуглады берген кижи ажыктыг ажылче кирбес.

В. Тупевтуң «Центр Азия» солунда бижээни-биле, дүнеки арага салыглаашкыны экономикага дузалыг, буянныг херек болуп турар. Ол ажылы чок кижилер арагалап турар дээн. Бир талазында, ынча дээнинде ужур бар-даа болза, өске талазында, арагалап туруп берген кижини кандыг-даа ажыл соонуудаашкынны, девискээрниң ужуруттарын, аная тааржып болгу дег мындыг хевирин саналдап турар. Ол чүл дээрге совхозту дүрген эде организастаарын, аная тааржып болгу дег мындыг хевирин саналдап турар. Ол чүл дээрге совхозту дүрген тараткаш, ооң орнунга шимчеңгир болук арат ажыл-агыйларын тургузуп, оларны ол совхозтуң базазынга арат ажыл-агыйлар ассоциациязынга каттыштырары болур.

Совхозтуң бо хүнде бар бүгү шимчээр-шимчевес этхеренгизин үш-дөрт кезекке үлээр. Ол дээрге бир дугаарында, үлеттинмес фондуну тургузары болур. Аная ниити ажыглалдың болгаш өске-даа хөй тудутлар, машина-техниканың чамдык кезин хамааржыр. Шээр малды кижилерниң совхозка ажылдап келген ажыл стажының аайы-биле үлээр. А бода малды (сарлык биле чылгыны), хаванны өрелер төлөөр курлавыр фондузу кыллыр арттыргаш, совхозтуң орнунга тургустунар ажыл-агый каттыжышкынының кол фондузу кыллыр аная шилчидип бээр. Ынчаарга ам совхоз будурулгезинге ажылдап чораанларның боттары-даа, оларның салгалдарында ада-иезинин улуун иеген кээр чүве болза, ындыг өрелер дугдаар магадылал фондузун база тургузар. Машина-техникының чамдык кезин, мал, чөп-биле чергелештир улутулуг арат ажыл-агыйларының коллективтериниң тургустунган санының аайы-биле база үлежир аргар. Үлешке киреп шээр малдың бир кижиге онаажыны ортумаа-биле чеди бөгү болурун бо совхозка саная.

Бо бүгү ажыллы кылып чорудар комиссияны тургуская. Ол ам ажылдап чорун турар. Комиссияның бо хүнерде кол ажылы—кижилерниң совхозтан үшеги, каяа, кандыг арат ажыл-агыйларынга каттыжалырының дугайында биллиинчиннерни чыгыы. Ол биллиинчиннерниң аайы-биле ындыг арат ажыл-агыйларын четчелеп тургузары, ол арат ажыл-агыйларының алыр кодаларын, чөпни, машина-балгазын таарыштыр үлээри болуп.

Ангыланып тургустунгаш, бир чыл чаа ашаан совхозту таваар деп туранына ыпла ворпун эвээш кезин таарымаймаан, ооң ужурун билбейн турар чүве база барын ол эрткен хурал көргүскен. Ынчангаш районун көдээ ажыл-агыйынын бо хүннерде байдалын бөза Тыва Республикададаа, Россия Федерациязындадаа экономиктиг реформаларның чоруп турарын чугаалап берген район чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргиттен айтырыглар кончуг хөй болган. Бо хуралдың түнелинде аңгатыжылар ниитизи-биле «Аңгаты» совхозту эде организастаар талазы-биле белеткел комиссиязының киирип турары планын база катап деткип турарын илередип, ол ажылдарны ам херек кырында боттандырарын комиссияга дааскан.

Совхозту эде организастаар деп турары-биле чамдык чүвени билбес азы эки билбейн турар кижилерниң талазындан холу салдынып, онаашканы ажылдарынга чүгле көстүп каап чорун турары көөдээн бооп турар. Ынчангаш «Аңгаты» совхозтуң дирекциязы, суму чагыргазы бүгү совхозтуң девискээринге онза байдалды чарлап, кыштаглашкынның бо берге үезинде онаашканы ажылынга хамаарылгазы бөксыраан кижилерге удур шынгыы административтиг хемчегларни алыр, штафтаар хемчегларни боттандырарын чарлаан.

Көдээ ажыл-агыйысты, ооң кол үзүн—мал ажыл-агыйын сандарадыр кандыг-даа эргевис чок. Ону дүрген эде организастаан, малыыстын бажын эвээжетпес а чоорту өстүрериин бир дээштиг хемчээ кылдыр бо ажылды көрүп турар бис.

Сөөлгү үеде районнар аразының солуну «Хемчиктин сылдызының» редакциязына кээп турар медээлер ёзугаар алырга, «Барлык» совхозта ыалын орнуга дириг хойдарбиле саная-жылга кылып турган, таварылгалар бар. Шакла ынчаар бодал чок малыысты үлеп эгелээр болзувуса, черле чүү болуп болбазыл? Эртен-даарта совхозтар мал чок артып кагбас бе? Боданыр, хынаныр херек. А ол-ла үеде экономиктиг реформалардан озалдап база болбас ужурлуг бис. Чүге диве бистерниң — «тываларның кол байлаавыс — черивис биле малыыс. Эки боданып-ла көрээлиннер.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: ниитиниң малын канчаар көвүдедип өстүрерил?

ЭКИ БОДАНЫП-ЛА КӨРЭЭЛИҢЕР

«Хөй-ниитиниң ажыл-агыйларының моон сонгаарги салым-чолу кандыг болур чүвел, ылаңгыя хөй-ниитиниң малын канчаар өстүрерге эки?» деп айтырыглар бо хүннерде чер-черде чилии-биле тургустунуп турар. Аная совхозтарының күрүне мурнунга өре-ширезинин хөлчок өзүп, оларның бүдүрүкчүлүг эвес ажылдары, коозураашкынга дүжер деп барганы база салдарлыг бооп турар.

Хөй-ниитиниң малын кезикчаңгыстап-даа болза хуужударының айтырыын шинтпирлеп чадап турувуста, совхозтарның малын кадарчыларның «бүдүү хуужудуп» ап турары көстүп турар. Ооң уламыңдан совхозтарының малы өспейн, хуу кижилериниң малы өзүп турарын бо хүннериниң амыдыралы херек кырында көргүзүп турар.

Хууда малдың өзүп турарында багай чүве чок. Ол ынчаар болур ужурлуг болуушкундур. Хууда-даа, хөй-ниитиниңдаа малы дөмей-ле бистин ниити байлаавыс-тыр. Ооң берип турар продукциязы бистиле чемгерер, хепкерер. Ынчангаш айтырыг ам хуунуңдаа, хөй-ниитиниң-даа малының баш санын денге өстүрери болур ужурлуг.

Ынчаарга ам бо хүннерде Барыын-Хемчик районуң чүгле хөй-ниити малының тодаргай үчёт-даазызы бар боордан башка, чоннуң хууда малының чижеглээн безин чизе-даазызы чок боор турар. Ол чорук мал ажылының дугайында эртемге үндезилээн чугаа кылырына шаптыктап турар болу берген. Совхозтарның малчын кодаларында чеже мал совхозтуу, а чежези хуу болуп турары орта билдинмес.

Мал ажылының ниити байдалын тодарадыр, малдың баш санын тодаргай тургузарыбиле ам Барыын-Хемчик районуң бүгү девискээринде хөй-ниитиниң-даа база хуу-даа малдың саңаашкынын чорун турар. Чүгле малчын кижилер ол ажылдан кортпас, сезинмес ужурлуг. Бис бо ажылды районда мал ажылының ниити сайгарылгазын кылыр, рынок харылзааларының бо берге үелериндe мал бажын камгалаар, ооң харын-даа өзүлдезин хандырар дээш чорудуп турар бис.

Мал саңаашкынары-биле кады бо хүннерде көдээ черлерде, совхозтарда чон хуралдарын эрттирип, совхозтарны канчаар эде организастаарының айтырыы тургустунуп турар, Ол айтырыглар чоннуң амыдыралы-биле сырый харылзаалыг чүве болганда, аная көдээ чон идепкейлиг киржип, боттарының бодалдарын чугаалап, санал-оналын киирип турарлар.

Чоннуң ындыг хуралдары Дөн-Терезиниге, Аңгатыға болгулаан. Район чагыргазынга мал ажылынга хамаарышкан удуртукчулар, тускай эртемниглер чыглып, ындыг чугааларга доктаамал киржип, сүмележип турарлар. Оларның мурнунда кол сорулга — мал ажылын моон сонгаар канчаар хөгжүткеш, мал өзүлдезинин эвээжээр чоруун соксадып, ооң өзүлдезин канчаар хандырарын деп кара чаңгыс айтырыгны шын шинтпирлээри болур.

Совхозтарның чоорту чидип, оларны эде организастаар апаары ам шуут шинтпирлеттинген сорулга-дыр. Бо чылдың төнчүзүнде чедир ол айтырыг төндүр шинтпирлеттинген турар ужурлуг. Ынчангаш ноябрь төнчүзүнде «Аңгаты» совхозка чарлаттынган ындыг хуралга сонуургал база улуг болган. Ооң ажылынга киржип, чоннуң бодалын дыннап, билип алыры-биле Аңгатыдан улус депутады Б. С. Нурзат келген болган, Хуралга киржири-биле Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргит, улус депутататарының район Совединиң даргазы С. К. Күжүгет база чеде бергеннер.

«Аңгаты» совхозтуң ажылын эде организастаар талазыбиле ооң директору, шыырак экономист Л. С. Моңгуштун улуг организакчы ажылды кылгашын, маңаа демдеглээр апаар. Олар малчыныарны кезип, малчыныарын ниити хуралын эрттирип, суурда чурттап, ажылдап турарларны ийи катап чыып, чоннуң ниити бодалын ап, ол хуралдарының протоколдарын тургускулап, совхозтуң эде организастаашкыны хоойлу ёзугаар болзуң дээш ажылдап турарлар.

Совхозтуң ажыл-агыйының ниити байдалын хаңы сайгарганының түнелинде совхозтуң дирекциязы, тускай эртемниглер, бухгалтерия аппарады совхозту дүрген эде организастаарын, аная тааржып болгу дег мындыг хевирин саналдап турар. Ол чүл дээрге совхозту дүрген тараткаш, ооң орнунга шимчеңгир болук арат ажыл-агыйларын тургузуп, оларны ол совхозтуң базазынга арат ажыл-агыйлар ассоциациязынга каттыштырары болур.

Совхозтуң бо хүнде бар бүгү шимчээр-шимчевес этхеренгизин үш-дөрт кезекке үлээр. Ол дээрге бир дугаарында, үлеттинмес фондуну тургузары болур. Аная ниити ажыглалдың болгаш өске-даа хөй тудутлар, машина-техниканың чамдык кезин хамааржыр. Шээр малды кижилерниң совхозка ажылдап келген ажыл стажының аайы-биле үлээр. А бода малды (сарлык биле чылгыны), хаванны өрелер төлөөр курлавыр фондузу кыллыр арттыргаш, совхозтуң орнунга тургустунар ажыл-агый каттыжышкынының кол фондузу кыллыр аная шилчидип бээр. Ынчаарга ам совхоз будурулгезинге ажылдап чораанларның боттары-даа, оларның салгалдарында ада-иезинин улуун иеген кээр чүве болза, ындыг өрелер дугдаар магадылал фондузун база тургузар. Машина-техникының чамдык кезин, мал, чөп-биле чергелештир улутулуг арат ажыл-агыйларының коллективтериниң тургустунган санының аайы-биле база үлежир аргар. Үлешке киреп шээр малдың бир кижиге онаажыны ортумаа-биле чеди бөгү болурун бо совхозка саная.

Бо бүгү ажыллы кылып чорудар комиссияны тургуская. Ол ам ажылдап чорун турар. Комиссияның бо хүннерде кол ажылы—кижилериниң совхозтан үшеги, каяа, кандыг арат ажыл-агыйларынга каттыжалырының дугайында биллиинчиннерни чыгыы. Ол биллиинчиннерниң аайы-биле ындыг арат ажыл-агыйларын четчелеп тургузары, ол арат ажыл-агыйларының алыр кодаларын, чөпни, машина-балгазын таарыштыр үлээри болуп.

Ангыланып тургустунгаш, бир чыл чаа ашаан совхозту таваар деп туранына ыпла ворпун эвээш кезин таарымаймаан, ооң ужурун билбейн турар чүве база барын ол эрткен хурал көргүскен. Ынчангаш районун көдээ ажыл-агыйынын бо хүннерде байдалын бөза Тыва Республикададаа, Россия Федерациязындадаа экономиктиг реформаларның чоруп турарын чугаалап берген район чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргиттен айтырыглар кончуг хөй болган. Бо хуралдың түнелинде аңгатыжылар ниитизи-биле «Аңгаты» совхозту эде организастаар талазы-биле белеткел комиссиязының киирип турары планын база катап деткип турарын илередип, ол ажылдарны ам херек кырында боттандырарын комиссияга дааскан.

Совхозту эде организастаар деп турары-биле чамдык чүвени билбес азы эки билбейн турар кижилериниң талазындан холу салдынып, онаашканы ажылдарынга чүгле көстүп каап чорун турары көөдээн бооп турар. Ынчангаш «Аңгаты» совхозтуң дирекциязы, суму чагыргазы бүгү совхозтуң девискээринге онза байдалды чарлап, кыштаглашкынның бо берге үезинде онаашканы ажылынга хамаарылгазы бөксыраан кижилерге удур шынгыы административтиг хемчегларни алыр, штафтаар хемчегларни боттандырарын чарлаан.

Көдээ ажыл-агыйысты, ооң кол үзүн—мал ажыл-агыйын сандарадыр кандыг-даа эргевис чок. Ону дүрген эде организастаан, малыыстын бажын эвээжетпес а чоорту өстүрериин бир дээштиг хемчээ кылдыр бо ажылды көрүп турар бис.

Сөөлгү үеде районнар аразының солуну «Хемчиктин сылдызының» редакциязына кээп турар медээлер ёзугаар алырга, «Барлык» совхозта ыалын орнуга дириг хойдарбиле саная-жылга кылып турган, таварылгалар бар. Шакла ынчаар бодал чок малыысты үлеп эгелээр болзувуса, черле чүү болуп болбазыл? Эртен-даарта совхозтар мал чок артып кагбас бе? Боданыр, хынаныр херек. А ол-ла үеде экономиктиг реформалардан озалдап база болбас ужурлуг бис. Чүге диве бистерниң — «тываларның кол байлаавыс — черивис биле малыыс. Эки боданып-ла көрээлиннер.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

Райондан медээлер

УДАВАС ДООСТУР

Бо хүннерде районда хуужудулгы чектерни чурттакчы чонга үлээри адактаалып турар болган бо чугула кампания декабрь айның сөөлүүрели доостур.

Ындыг-даа болза районуң чамдык чурттакчылыг черлериниде болгаш Шагаан-Арыг хоорайда ооң үлелгези эвээн саадан турар. Бо хүннериниң медээзи-биле алыр болза чүгле район төвүнде безин амдаа муң ажыг кижи чектерни алыр.

ЧЫЛДЫЫН АЖЫР КҮҮСЕДИПКЕН

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хайыракан сүт-бараан фермазының коллективи бо чылдың ыныы-бүрү бергедээшкиннери турза-даа, кызымак ажылдааш, сүт саап алырының планныг овалдазын күүседиккен. Ферманың саанчылары, бызаа ажаакчылары, инек кадарчылары болгаш өске-даа ажылчыннар чыл эгезинден бээр ай, квартал планнарын доктаамал күүседип келгениниң түнелинде көргүзүүлер экижээн.

Ферманың коллективи күрүне чагынга 210 тонна эки шыпарлыг сүт киирер турган, бо хүннерде чедир ону 220 тонна кылдыр күүседкен.

Ажыл-ишчилер чыл төнчүзүнге чедир ам-даа элээн сүт-ту дужаан болур дээрзин дуурушкаш, улам кызымак ажылдап турарлар.

ОРУЛГАЛЫГ АҢЧЫЛАР

Эрткен айның төнчүзүнден эгелеп районуң чиныыр-тыныш ажылгайы аңчылардан өлүктү хүлээп ап эгелээн.

Бо хүннерге чедир ында 500 мун рубльден хөй өртектиг өлүк киргеи. Эки шыныылыг дөнг өртээ 117 рубль 50 көпеек болуп турар. А кишти—ам 8 мун рубль чедип турар. Күзен кежи база дыка үнелиг апарган.

Аңчылардан Сэндан Сумбур, Моңгалбин Орус-оол, Михаил Сержит болгаш ооң-даа өскелер ортумаа-биле 150-200 динни, 1-3 кишти болгаш өске-даа өлүктү дужаагаш, түстузунда 15-35 мун рубль чедир орулганы боттарынга киирип алганнар.

Районда өлүк хүлээп алыры ам-даа уламчылап турар.

«СЭКП ХЕРЭЭНИҢ» ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СУД ШИИТПИРИ

Россия Федерациязының Конституция суду «СЭКП херээн» сайгарып көөрүн дооскан болгаш аная хамаарыштыр үндүрген шиитпирин 1992 чылдың ноябрь 30-ле, Россияның улус депутататарының чедиги Съездизинин мырынай будуузунде чарлаан. Конституция суду кандыг шиитпирин хүлээп алырын чүгле Россияда эвес, харын барык бүгү делегейде хөй миллион кижилер маная келген. Юридиктиг эртемнерин кандидаты Александр Санчаевич ООРЖАК Тываның коммунистериниң өмунээзинден 1992 чылдың майда болгаш июльда Конституция судунга баргаш, «СЭКП-нин херээн» сайгарып көөрүнге ниитизи-биле чээрби ажыг хүннер дургузунда олурушкан.

Судтуң шиитпиринге хамаарыштыр тайылбырны бээрин журналист Алексей Дугержаа юристен дилээн.

Журналист. Херектин эгелээнин база ону Конституция суду канчаар сайгарып келгеиин чугаалап берип болур силер бе, Александр Санчаевич?

Юрист. «СЭКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазын соксадыр» база «СЭКП-нин болгаш РСФСР-ниң Компартиязының эт-хөренгизинин дугайында» чарлыктарны Россия Федерациязының Президентизиниң үндүргени, аная ат салганы бүгүдеге биллингир болгай. Ынчаарга СЭКП-ге болгаш РСФСР-ниң Компартиязыңа хамаарыштыр Россия Президентизиниң ол чарлыктары Конституцияга дүгжүр азы дүүшпес болганын толдаргайлаваш, чогуур шиитпирни үндүрерин 38 депутаттар Россия Федерациязының Конституция судундан 1992 чылдың мартта дилээн. Россияның Олег Румянцев баштаан чамдык улус депутататары үжен сес депутатарың —СЭКП талалакчыларының дилээнге удурланыптыр айтырыг көдүрүп, СЭКП болу, ооң бүгү ажыл-чорудулгазы Конституцияга дүгжүр азы дүүшпес турган бе дээрзин толдаргайлаарын Россияның Конституция судундан база дилээн. СЭКП-ни кем-бурууулуг организация кылдыр саная болгаш чарлаар дугайында халыыдаашкынныг каржы негелделер база тургаан.

Кирген ийи дилегни хары угда сайгарып көөр дугаймда шиитпирни Конституция суду хүлээп алган болгаш херекти көөрүн 1992 чылдың май 26-да эгелээн. Чээрби ажыг регионнарындан хамаарышпас юристер судка база келген. Бодумнуң бодалымны, саналымны илергейлээн документиннг киирекмге. Конституция суду хүлээп алган. Ук документиге ындыг бодалларны айткан мен:

1. СЭКП ынчаарда Совет Эвилелиниң девискээринде эргe-чагыргада башкарыкчы партия болуп турган үеде эвилелешкен чаңгыс республиканың Президентизи ооң ажыл-чорудулгазын хоруур, эт-хөренгизин хавырар дугайында чарлыктар үндүрер эргеин чок турган;

2. РСФСР-ниң Компартиязы бурууттеттинмээн турган деп ону бурууудатканы болгашын эвес, чүге дээрге РСФСР-нин Компартиязы СЭКП-ниң составынга болгаш ооң Уставынга чагыртган турган.

3. СЭКП болгаш РСФСР-ниң Компартиязы, оларның төпте база чер-черде удуртукчу органнары 1991 чылдың августа үймээнинге киришкен, харын удуртуп турган деп бурууудадыышкыны СЭКП-ге, РСФСР-ниң Компартиязына онаштырган турган. Ынчаарга үймээнге СЭКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының көнгүс киришпээни 1991 чылдың ноябрьда-ла билдине берген: оларның август үймээнинге киришкенин бадыткаан чаңгыс-даа барымдаа истелгелер үезинде тывылбаан.

4. Румянцев болган Президентиниң өске-даа талалакчылары СЭКП-ни бурууудалып, күрүне эрге-чагырзаын холга алган турган деп чарлаанар. Ынчаарга ол бурууудадыышкын база шын эвес деп удурланган мен: СЭКП ТК-ның бирги азы чингине секретарьлары ол үеде чазак азы күрүне баштыны болуп дакпырлап турган болганда, олар күрүнеин болгаш чазактың ажыл-херээн башкарып, айтырыгларын шиитпирлеп келген.

5. СЭКП-ни тарадыр дугайында Михаил Горбачевтуң кара чаасхан хүлээп алган шиитпири көңгүс шын эвес: а бир эвес СЭКП-ни дүжүрер азы тарадыр дугайында айтырыгны СЭКП ТК-ның пленумунга, партияның съездизинге азы конференциязына чугаалажып көргеш, шиитпирлээр.

Журналист. Майда эгелээн суд чорудулгазы чүге сонгаарлаан турганыл?

Юрист. СЭКП ТК-ның Чингине секретары турган Горбачевту болгаш өске-даа чамдык херечилерни судка немей келдирерин СЭКП-нин талалакчылары негээн сөөлүнде судту 1992 чылдың июльче сонгаарлаткан. Ынчангаш судка сайгарылга июль 5-те катап эгелээн.

Журналист. Горбачев судка келбээн болгаш Россияның Конституция суду бичиндаа херекке албаан болгай. Россияның хамаатызы Горбачевту чагырыптар эрге-чагырга Россияда чок болганы ол бе?

Юрист. Горбачев судка келбээн болгаш чүгле Россияның хамаатыларының эвес, харын бүгү делегей чурттакчыларының мурнунга дыка багай чижекти көргүзүп, хоойлуну, Конституция суду хүндүлевээн.

Журналист. СЭКП-ни судка камгалаан кол болчукчулар кымнарыл?

Юрист. Дуржулгалыг юристер Иванов, Клигман олар судка СЭКП-нин кол болчукчулары болган. Олар СЭКП кежигүү эвес кижилер-дир. СЭКП-ни кем-бурууулуг организация кылдыр чарлаар дээн айыылдыг негелдени партиядан чайладыр дээш олар болундан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни хоойлуга дүүштүр кылган.

Журналист. «СЭКП херээнин» талазы-биле кандыг шиитпирлерни Конституция суду хүлээп алганыл? Ол шиитпирлериниң ужур-дузазын тайылбырлап берип көрүнерем, Александр Санчаевич.

Юрист. СЭКП-ниң талалакчыларынга болгаш удурланыкчыларынга бир дөмей таарыжып болгу дег шиитпирлерни хүлээп алырын суд орадашкан. Ынчаарга Конституция суду политиктиг айтырыгларны шиитпирлевес болгаш Россияның конституциялыг тургузуун камгалаар сорулгалыг дээрзи хоойлуда көрдүнген. Аная дүүштүр Конституция суду шиитпирлерни хүлээп алган деп саная мен.

СЭКП-нин болгаш РСФСР-нин Компартиязының организастыг структураларының, тодаргайлаарга, райкомнарның, ооркомнарның, округкомнарның обкомнарның, крайкомнарның, рескомнарның, СЭКП ТК-ның болгаш РСФСР-нин Компартиязының ТК-зының ажыл-чорудулгазын Россия девискээринге хорааның суд шын деп саная, а партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр хорушкунну шын эвес деп көрген. Ынчангаш партияның болун болгаш ооң ажыл-чорудулгазын хораан эвес, а организастыг структуларының ажыл-чорудулгазын хораан болуп турар.

СЭКП-ни болгаш Россияның Компартиязын Конституцияга дүүштүр кылдыр саная дугайында киирип көөрүн Конституция суду соксаткан. Ынчангаш Россияның Компартиязы бодунуң ажылын катап эгелээр аргалыг болган.

Бир эвес СЭКП-ни болгаш РСФСР-нин Компартиязын кем-бурууулуг организациялар болуп турган деп Конституция суду санап көргеш, чарлаан болза, антикоммунизмнин, тодаргайлаарга, коммунистиг үзел-бодалдарга, идеологияга, партияның бөлүүн кежигүүнерге —коммунистерге удур калчаалыг халыыдаашкыннар, истеп сүрүүшкүннер чайлаш чок эгелээр турган ийик. Ынчангаш Конституция судунуң ол шиитпири улуг ужур-дузалыг деп саная мен.

СЭКП-ниң болгаш Россияның Компартиязының эт-хөренгизинге хамаарыштыр элээн чөптүг шиитпирни суд хүлээп алган деп саная болур: «СЭКП-нин болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының эт-хөренгизинин дугайында» Россия Президентизинин 1991 чылдың август 25-те Чарлыында ол эт-хөренгинин күрүне өнчүзү кылдыр чарлаан, а ук Чарлыкка ат салган үеде СЭКП-нин өнчүзү турган эт-хөренгиге хамаарыштыр Президентиниң хөделиишкини Үндезин Хоойлуга дүүштүр болган деп. Конституция суду саная. Ынчангаш партияның эт-хөренгизинге хамаарыштыр маргылдаалыг айтырыглар туруп келир болза, ол айтырыгларны аная судтарга болгаш арбитраж черлерине шиитпирлээр.

Журналист. Конституция судунуң кежигүннери Лучин, Эбзеев олар суд шиитпириннге хамаарыштыр тускайлаан, оныа бодалдыг арткан. Чүү ындыг оныа бодал боор, Александр Санчаевич?

Юрист. Суд кежигүннери бодунуң онзагай, тускай бодалдарының дугайында бижээш, чагаа хавынга суп, күйлаваш, суд даргазынга берип каан, а ук бодалдар дугайында ам-даа чарлаваан.

Журналист. Республиканың коммунистиг партия организациязының салгакчызы Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы, а СЭКП рескомунуң салгакчызы — Социалистиг партияның республика чевулели болгай. Ынчаарга СЭКП рескомунуң эт-хөренгизин Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы, ооң ресчөвулели негээр эргелиг деп болур бе?

Юрист. Негээр эргелиг деп бодаар мен. Бо айтырыгны кандыг-даа шуугаазыл, судка чаргы-чаалы чокка шиитпирлээри күзенгиг.

Журналист. Конституция судунуң кежигүннери шиитпирни хүлээп алырда, чүгле хоойлуну барымдаалап көргеш болгаш бодунуң арын-күүрүнге чагырткан деп, судтуң даргазы Зорькин медеглээн. Ооң медеглели-биле чөпшээрежир силер бе?

Юрист. Колдуунда чөпшээрежир мен. «СЭКП херээнин» талазы-биле суд чорудулгазын кылыр болгаш шиитпирни хүлээп адыр үеде Россия Федерациязының Конституция суду, ооң кежигүннери берге байдалдарга боттары таварыжып турганын билир мен. Ынчаарга СЭКП-ни кем-бурууулуг болгаш Конституцияга дүүштүр организация кылдыр чарлаар дугайында шиитпир судка хүлээп алдынып болг

Арагалаашкын — хамчыктыг чут

ДОКТААЛ-ЧАРЛЫКТЫ ҮНДҮРЕРИНДЕ ЭВЕС, КҮҮСЕДИРИНДЕ...

Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың Президентиин Ш. Д. Ооржактың арагалаашкын-биле шынгыы дөмейделди чорудар дугайында үндүрүп турар доктаал-чарлыктарын чөптүг деп деткип, шынап-ла, ону бүгү тыва чон сеткил-сагыжындан чөпсүүп хүлээп алгаш, күүседир боор дээрзинге идеге-леп олур мен.

Хамык ужур кандыг-даа хоолуларны, чарлыктарны күлээп ап турарында эвес, а оон күүсеттиинде турарында, оларны бистер, Тыва Республиканың бүгү чону, урут-дарывыс, улуг-бичевистен хамаарылга чок хажык чок күүседиринде-ле болгай.

Кайда-даа арагалаар чорук көвүдээн-дир, ону шеглээри, хорууру, чурумчудары—үеиинг негелдези-дир. Оон башка араганын салдары — хоочу-зарыг-биле демей, «чыпыычак» чорукче кирип, бистиң ыдыында-ла каш санныг тываларны будан, оларның бот-боттарынга каржы-кажагай болурунга, өлүржүрчидиржир, самыын-садар чорук кылырынга бак салдарын чедирип, төөредип баар деп барганын көрүп тур бис. Ынчангаш Чарлыкты үндүргенидаа ол-дур, а үүгле ону кижи бүрүзү ужурлуг.

Хамык-ла бак үүлдүү өскүдүкчүзү, идикчизи — ажыр арагалаашкында. Арагадан эртсе, одеколоннар, хырба болгаш янзы-бүрү химикат-тарже кирер, ону шенээр, чыттаар, оон кедерезе, чыдыг чашпан тыртар, а оларның түнелги билдингир, — ажыг-шүжүг, ажыл чок чорук, ажы-төлдүү түрегдели, ыысыызы, амыдыралдан чарлыры дээш, чырык чаагай чурттал-ганын «кара» дайзыннары көөдүүр болгай.

Хөөкүй тыва кижилер. Бо-думнуң чонум кажан-даа арагадан адырлып, оон чарлып шыдавас эвес, бо аар-берге рынок үеэнин «аартык артык чүктешкизи» — оон «кара» дайзыны—арагадан уштунуп шыдаер дээрзинге бүзүрээр мен, кижи бүрүзү «демниг сааскан төө тудуп чиир» деп тыва үлегер чугавда дег, арага кылыр, ону садар-саарар, оон ажык-хонгаа киирип орар коммерсантылар, чиженнер-биле демисежир, арага аймаан чурумнуг садар, чоргузар болзувусса, Чарлык ыяап-биле күүсеттинер. Дынгангыр, сагыш човангыр, биче сеткилдиг тыва улус арага-ның «кара» аспаанга алыспас дээрзинге бүзүрээр мен.

Арага ижерин шеглээр дугайы ам кымга-даа билдингир,, ону үүгле кижи бодунун хире-шаа-биле чоорту каарынга үлегер-чижээн эмчилер, башкылар база улуг даргалар, «молдургажык» даргалар көргүзүп, аныяк ада-не, кырган ада-ие дижиривистен эгелээш, кижи бүрүзү арага-дары ишпейн, оон шегленир болза чогуур.

Улуг-ла дарга, удуртукчу, чагырыкчы кижилер шилдер божудун, «көрөнгө дилеп», бодуу бодун туттунуп шыдавас болур болзувусса-ла, бо доктаал-чарлыктын күүселдези кошкак болур деп билир мен.

Ынчангаш бодаанганы ботка керек деп бодаллы илереттим,

Биче-оол САТ.
Сүт-Хөл район.

АЖЫЛДАП ТУРАРЫВЫСТЫҢ ЧАРЖЫНЧЫЫН

Хурал кажан-даа, каяа-даа чонуңуң сагыш-сеткилин чугаалажыр, арга-сүмезин солчуп ажыктыг чыыжы-дыр. Бистиң сүүрга ону эрттирери чогум-на эргежок чугула апарган. Ол хуралды чыылдырган, ынчалза-даа аная каш санныг улуг кижилер киришкен. Ол хиреде аная саналонал-даа хөй болган, корумчурумну экижидип, арагалаашкынны болдурбас дугайында хөй-ле чугаа болган.

Хурал эрткениниң ийиги дүнезинде эзирик кижилер карангы имир дүжүп чорда-ла, шимээргеп эгелээн. Ол кежээ оглум дүүмазының өөнге хоптуп бээри-биле чорупкан. Эрте удуй бээр, эрте турар чанчылым-биле 9 шакта-ла чыдыптым. Соига соктаар. Турган эжикти ажыдыптым. Келзе-ле оглум. Хан-чини саалаар. Бажында үш черден хан гектүп тур. Идик-хеви көкмөөн.

Чаңгыс-ла сүүрга кады ойнап өскен, кады өөренип, ойнап-хөглеп чораан эштери бөлүглежип алгаш, алдар чогу-биле чепсегленип алган келгеш, эжин ынчаар кам чок соп-хап каар дел үүү чүвел? Ол оолдарының ада-иезин, хөгөрелин-даа бодавас, чөгенинин. Кээргээр сеткилдиг ава көрээн эр кижилер эжин, үеергези кижини ынчаар чудуларалаарга үүү дээрил?

Сүүрда участок төлээзи Юрий Дортуй-оолга соктап четтим. Фонары-биле мээң эрнымче чырыдыпкаш, «урутларым чанында кижи чок, Иванны ап алыңар» деп бола. Иван Монгуш өөнде чок болган. Оон эмчиге четтим. Эмчи бажыңында, ынчалза-даа «Дүрген дуза» чолаачызын соктап, медээлеп чадап каан бис. Ынчаар-ла оглумну бодум эмчиге чедирдим.

Даартазында болган үүлдү совхоз директорунга, көдээ Совет даргазынга чугаалаарымга:

— Хоржок эрлер ышкажыл, үүлгедикчилерни тудуп-даа бээрге, салып аар — дээш, хөрекке-даа албадылар.

Оон маннааш, дүүнгү кирип турганым участок төлээзиге баарымга, «Кызыл киргеп» деп каан, боду чок.

Ол-ла бөлүк хулиганнарның чамдыызы 22-ниң кежээзинде Кызыл — Шамбалыг автобузунга эзирик аян-тээлеп чорун турганнар.

Арагалаашкынга болгаш кем-херекке удур хурал соонда бир халдаашкын болган, үш хойну, школада уруглар чемгерип турар столованы оорлаан. Тус чер чагырыкчызы бо дувүрээзиниг дүнеини соонда ажылынга келген. Ийи-үш-даа хонук эткен соонда шагдаа оолдар чок, тывылбаан. Даргаларның чугаазы-биле алырга, аныяк участок төлээзи кызын турар кижи дээр. Ынчалза-даа оон кызын турарын чок үүге билбезил?

Мынчаар чаржынчыг ажылдаар болзувусса, үүү эки-жиирил? Разнарядка өрээлинде улусчу дружинаның дежурныйлаар графигин азып каан турар, ынчалза-даа ол бүгү ужур эдерткен, саазын кырында эренгей чүве ышкажыл. Ынчангаш сүүрга арагачылар болгаш кем-херек үүлгедикчилери-биле мынчаар багай демисежир болзувусса, оларның бажы эттеннип-ле турар болур-дур.

Эрензен ТЕЖИТ.
«Тиилелге» совхоз.

ЭЛЕГЕС КОЖУУНУ ДИЗЕ?

Төвү Хову-Аксы сүүрга турар чаа кожуун тургустунар дээн «дидир-дидир» дыңналгандан бээр элээн үр апарды.

Бодум хуумда бо дээрге арт-сын артында астына берген ак-талчыларга-даа, хоозураар деп барган Хову-Аксының чонунга-даа амыдыраарынга дөгүм болур-дур деп Президентиниң чаа кожуунну тургузарынга шинтпирлиннге өөрдүм. Чаа кожуунның шуудап тургустунары кончуг берге айтырыг деп чүвени бистер, чаа-хөлчүлер, боттарывыс бодап, көрүп, ылангыя аксша-төгериг айтырыын шинтпирлээри бо рынок үеэнде парынын эскердивис. Ынчалза-даа Хову-Аксы сүүр болдунга кожуун удуртулгазының янзы-бүрү адырларын тургузуп алырынга орап-тудут-даа, материал-техниктиг бааза-даа талазы-биле Чаа-Хөлден орончок белен деп бодаар мен.

Ол-даа канчаар, аксша-төгериктиг Чазаа чери, Дээди Совет шинтпирлээр-ле ыынаан.

Бо чайын Элегес сүүрга, найыр-дой болган черге оюнбаштак-биле чаа тургустунар деп турар кожуунуң адының дугайында чугаа эрттирген кижи мен. Чогум бодум чазын-на «дидир-дидир» дыңнаап-ла, атты адап алган мен. Ол дойга улустуң саналы аңгы-аңгы болуп: «Хендерге кожууну», «Квак кожууну», харын-даа «Онгачаа» даа дээр кижилер бар. Бир кижи турган: «Хову-Аксы кожууну» дээрге арай эпчок-тур аа?» — диди. Мен турган, (бодап алган адымче улусту элдедирим-не ол боор): «Сиилер бо сүүрнуң чүрттакчылары ону адавас болзунарза, кым адаар боор» — дидим. Ынчан-на хар харлаанын демдеглеп турганыыс утбаыс алгыра берди: «Элегес кожууну, Элегес кожууну!». Оонмоон бо саналды деткип, дорааи-на улустуң бодалы чаңгыс аай апарган.

Амыр ХОЮГБАН.
Чаа-Хөл сүүр.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

Сактыышкын

(Уланчызы. Эгээн 231, 233, 234, 235, 237 «Шында»).

Малчыларның культуралуг амыдырал-чуртталгазынга ийиде-дыг янзылыг таварымчалыг байдал тургустуна бергениниң түнелинде, оларның ажылга харысалгазы бедип, соонуургалы улгадып, ниитиниң малының бажы өзүп, уксаазы болгаш продуктулуг көскүүтбиле эжижээн. 1958-59 чылдарда тыва хойларны Алтай крайның нарын дүктүг мериносс кошкарлары-биле хайнакташтырып эгелээн. Ону ветеринария эртемнериниң кандидады Илья Кызыл-оол удуртуп турган. Бистиң колхозтан ол чаа ажылга мал эмчизи Лаа-Хөө Оюн биле зоотехник Күжүгет Эртине идепкейлиг киришкеннер.

Чадаананың үрежилге станциязынга хой тарып боозадырының тускай эртемниглерин өөредириниң ай хуусаалыг курузу ажыттынган. Ону бистен Индир-оол Монгуш дооскан. Ол ажылын практика кырынга дүрген шиңгээдип ап, бедик мергежилдиг болгаш дуржулгалыг осеменатор болуп ажылдап турган. Ол үеде Чадаанада күрүнеиниң үрежилге станциязының салбыын бистиң колхозка бир-ле дугаарында ажыткан. Ону шефбиле чаңгыс ай иштинде Арыг-Бажынга тудуп каан бис. 1959 чылдың ноябрь айда Улаатайга Барыын-Хемчик биле Бай-Тайга районнарның көдээ ажыл-агый киллистериниң эргедекчилери, колхоз даргалары, малчыларны, шупту 60 ажыг төлээлер келгеш, бригада төвүне көрүп, аргадуржулга солушканнар. Улаатайның хойжу бригадазының бригадири Дыртык Монгуш ажыл-агыйын таныштырган. Ол бригаданың төвүнге 500 баш төрүүр хойну кадарып ажаавышаан, бригадирлеп ажылдап турган. Ынчан черле хой бригадири кижи хойну кадарып, кадагалап ажаавышаан, бригадир хүлээлгени дакпырлап күүседир турган. Оларга бир-бир дузалакчы кадарчыларны быжыглап бээр ындыг чүве.

Монгуш Саңны дээр. практика кырынга бодунуң ажылын кончуг эки билир, топтуттомаанныг, кижи ортузу арай четкелек, чолдаксымаар сыныг акый ажылдай берген. Оон-биле бистиң ажыл талазы-биле харылзаавыс дыка чоок турган. Хой болгаш инек тарып боозадыр кижилериң дуржулгазы ам дээреде эээзы, бодунар хол-биле тудуп, тарыымны көрүпер дээрзинге, олдаа чөп-түр дээш дүз-хүн чок аңтыг эргиг хилдып, дузалажып турганы ам-даа уттундурбаан. Ол салбырга Чадаанадан эккелген үреліг буганы, кошкарларны тургузу азырап, чидиртпес-ле чемнивис чок турган: көк-сула, сиген, ак-сула, чарба, капуста, морковь... дээш, оон-даа өске. Үрени ол-ла черинге кошкарлардан алгаш, аңаа холуур холуксаалары зоотехниктиг арга ёзугаар шын холаваш, хойларны тарып боозадып турган. Буганың үрезин база-ла инекти тарып боозадырынга ындыг янзылыг ажыглап турган бис.

Ажылды херек кырында тудуп, кылып турган кижи болганымда, мен бодап көөрүмге, ажыл-агыйның бодунга бүдүрүкчүлерни тутказ, үрени дорт ап, малды тарып боозадырга, түнелги дыка-ла эки болур чүве. Хураганнар янзы-бүрү аарыгларга белен алыспас, хойлар болганчок-ла ийистептер. Колхозтуң баштаар черниң кежигүннери, партия эге организациязының бюро кежигүннери мал тарып боозадыр черлерге график ёзугаар дежурныйлап турган бис. Активтер, коммунистер, тускай эртемниглер, малчыларр бо чаа ажыл-херектi бир дембиле деткээннер. Бодум база Илья Дөнгүр-оолович Кызыл-оолдан черле чыдып калбайн, кады ажылдап турган, кошкарлардан алган үреге холуксааны, хойнуң үнезин шинчилеп тодаратканы, дүктүң класын канчаар кылыры ынчан өөренип алган мен. Хойнуң хайнакташкынын чорударда, учет-отчет кол рольду ойнаар. Коданнарга малдың үнезин шинчилеп тодаратканы түнелинде, өн-чүзүнү, эр, кызы, дүгүнүң класының аайы-биле кончуг белеткеп алырындан кончуг хамааржыр чүве чораан. Черле коданнар кончуг арыг турарга, уксажыдылга ажылын чорудары кедилиг болур. Бистер Алтайның нарын дүктүг кошкарлары-биле тыва уксаалыг хойларны хайнакташтырыгаш, ону үүгле ийиги салгалга чедиргеш-ле, оон ынай ажыл-агыйның иштики уксажыдылгазын ажыглап, ийиги салгалдың кошкарларын ажыглап турган бис. Ийиги салгалдың хойларының дезизи улуг, дүгү хей. хураганы кончуг шыырак болуп төрүттүвер чүве. Оларның дүгү 2,0-2,7 кг, бир хардан өрү иртчигештирник болгаш оон өрү назылыг иртгериин дүгү 2,5-3,5 кг, төрүүр улуг хойларның дезизи 40-48 кг, бир хардыг иртгериин — 38-40 кг, улуг иртгериин — 50-70 кг чедип турган. Ол үеде күрүнеге мал дужаар пункт Чадаана хоорайның үстүне хавак баарынга турган. Мал дужаан чораан тускай эртемниглериниг, бригадирлериниг болгаш хойжуларывыс бичин оолдар бистиң иртгериивисти мунуптарга, октап каптар болду дээнин ам-даа сактып бодап олурар-дыр мен. Ынчан бистиң арга-дуржулгалыг хойжуларывыс Монгуш Шаратай, Ондар Көк-Хөрек, Моңгуш Хүргүл-оол, Монгуш Хүртен-оол, Куулар Дарый-оол, Доңгак Саңчы, Монгуш Оолакай, Моңгуш Делгер, Монгуш Сепейлериң өг-бүлелери 100 баш төрүүр хойдан чыл бүрүде 90-105 хураганнарны ап турганнар. ССРЭ-ниң Дээди Советниң Президиумунуң 1960 чылда Чарлыы-биле хой ажылынга көргүзүү дээш Монгуш Сувакайны «Хүндүлел дин Демдээ» орден-биле шаңнаан. Ол беш чылдарда ортумаа-биле 100 хойдан 110 хураганнарны камгалап ап, бир хойдан 2,7 кг дүктү кыргып келген.

Сөөлгү беш чылдарда 100 хойдан ортумаа-биле 115 баш хураганны камгалап ап, бир хойдан 2,8 кг дүктү кыргып алганы дээш 1962 чылдың март 18-те болган ССРЭ-ниң Дээди Советниң соңгулдаларынга Монгуш Сепей ССРЭ-ниң Дээди Советниң депутадынга соңгуткан. Хой ажылының талазы-биле ынчан база бир чаа дуржулгалыг ажыл хойну кызын катон кажаларга кыштадыры турган. Ындыг арганы Чита облазының хойжулары калбаа-биле ажыглап эгелээн. Шынап-ла, бир хардан өрү иртгериг катон кажааларга кыштадыры дыка таарымчалыг, эки болган. Чүге дээрге азыг кажаага кажаалаан иртгериң дүгү хирлиг-боктуг, саңзарланчак, агаар чедишпезиндеи бот-боттарын баскылажып турарындан дүгү дүжүп хораар. Катон кажаага турган иртгерге агаар четчир, шөлээн шимчеиир болганда деңзи немелдези көвей, дүк өзүүчел болгаш арыг болур дээрзи шын чораан. Ындыг кажааны мынчаар кылыр: кажаа төгерик болур, чырааны ийи хаҗат кылыр өрээш, оон ортузунга едиктi тырып турган, үрер. Кажааның мурнуну талаы чадагай, хат кайнын келирболдур, ол талазының дөрүүгө ийи хаҗат өрээн талдың аразынга чөпкүр баштыг суук талдарны сырыладыр тургузу шашкылаан каар. Тал узун болганда, хадаан хат кажааны шуут-ла ажыр хадаан турар, ынчангаш төгерик кажаа иштинге турган хой чылыг турар апаар. Ындыг мурнакчы арга-биле Улаатайның Хаалыг-Даг артынга 600 иртти, амгы үеде Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Октябрь революциязының болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнериниң эдилекчизи Намбар-оол Хенче-Караевич Монгуш, хоочун малчын Доңгак Саңчы 550 иртти Хандагайты кедээзинде Муркустуг деп черге кыштадып турганнар. Ол үеде тускай эртемниглериниң болгаш малчыларның ажылының харысалгазы кончуг бедик турган. Чээрби беш муң ажыг шээр малдан бир айда чээрби хире баш хорай бээр болза, ону эн улуг каража деп көргеш, дувүрээзин үндүрер турган. Янзы-бүрү ажыл-агыйжы эвес чоруктардан малдың өлүр болгаш эзтке хереглеп складка дужаар чоруу кончуг эвээш. Хойнуң бажы тенниг аарыгның тарадыкчылары болур ыттарны бир малчын ийиден ажыр тутпайн турган.

Мал ажылының тускай эртемниглери колхоз баштаар черинден ажылдың иарядын неделя хуусаалыг алыр. Олар бодунга быжыглаан аңдын мунуп алгаш, хереглеттиннер бүгү эмнерин, документилерин, бланкыларын сумкалап алгаш аңтаныптар. Баштай бригаданың малчыларын бригадир-биле эргий кезип, байдалды хандыр өөренип көрүп алыр. Хой оолдаашкынының үезинде кайы коданнарда хураганнар өтпектээр болгаш өске-даа аарыглардан аарый берген, ажаалда-тежээлде кайы аалдарда четпес боллур, мал эмчизи биле зоотехник кажан аарыгның когун үзе эмневээн, малдың ажаалдазын экижитпээн шаанда дедир чанмас турган. Колхоз төвү-биле харылзаа тударың, неделя иштинде мал чемин сөөртүрүн болгаш өске-даа чугула ажыл-агыйжы айтырыгларны бригадир шинтпирлеп, үзе харылаар турган.

Малчыларның болгаш тускай эртемниглериниң карак-кызыл ажылының түнелгеде, ниитилештирген малдың баш саны болгаш продуктулуг чоруу өскен. 1954 чылдың эгезинде колхозка ниитилештирген бүгү чүүн малдың ниити саны 5700 баш турган болза, 1963 чылдың июнь 1-де шээр мал 25481, мыйыстыг бода мал —1427, чылгы—892 четкен, азы ниитизи-биле бүгү чүүн мал 27863 баш чедир өскен.

Ол үеде бүгү малга хамаарыштыр бир бригадир, бир зоотехник, бир мал эмчизи, бир санитар эмчи ажылдап турган. Оон ыңай бир фельдшер мал эмчизин районнуң мал эмнелгезиниң участогундан немей берип турган. Маңаа улуг зоотехник Күжүгет Эртинени, улуг мал эмчизи Лаа-Хөө Оюнну чылыы-биле сагынмас арга чок. Олар кайызы-даа — Ойрот-Тураның көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчулары. Черле ынчаш, оларның ажылдаарының кызымаккайын, билиниң шыыраан кижи кайгаар чүве. Үр үениң иштинде шээр малдың ниити бригадириниге, колхозтуң оралакчы даргазы болбушаан, тус чер чурттуг Самбылдай Ховалыг үлегер-чижектиг ажылдап келген. Сөөлзүредиг чамдык тускай эртемниглер ажыл, амыдыралының аайы-биле өске районнарже дешпип чоруй барганнар. Оларны Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу Шарбый-оол Кууларга хүлээдип берген. Оон-биле база эвээш эвес үеде кады ажылдап, бодунуң хөрээнің мастери болурунга улуг дузаны чедирген мен. Кажан мен ол колхозтуң даргазынан халажып чорутканым соонда, ол кол зоотехниктен-даа, колхоз даргалаптаа ажылдап турган.

Мал ажылын бедик деңнелге тургузар диле, чүүн-даа мурнунда малчыларның амыдырал-чуртталгазын экижидип, бүгү-ле таварымчалыг байдалдарны тургузары чугула деп үвеки медереп билген мен. Кажан колхозтан чорутканым соонда, үстүнде адаттыгнан Бора-Шайның, Улаатайның, Хам-Дыттың культура болгаш будурулге төптерин үреп, чок кылып каапкан болган. Мен Өөрге ажылдавайн баарымга, ол төптерин кайы чернин, азы кымнын айтыышкыны-биле узуткан чок кылганын, ол үеде колхоз даргаларынга кымнар ажылдап турганын тодарадып, борта бижинир дээримге, менээ дыка берге болган. Чүге дээрге мээң эрге-хүлээлгемден ол ажыл дашкаар турганындан тайылбырлап шылавас-тыр мен. Кылыры берге, үрээри белен деп чоннуң бо-ла чугаалажы бергенин кижи дыннаар чүве. Өөүр черге ийи-чаңгыс баргаш, чоннуң кара дерин төп, каража-когарайды үндүрүп турган, тудуп каан ол ажылдарны чок кылганын көргеш, кижиниң ыңаксаазы келир, хейну бодаар чүве болду. Хайырзан тудуг-суур турган чүве болза, ам та кайы хире сайзырай берген турар ыйнаан. Мал ажылын бөлүктеп тускайлаар дээш төптерни үреп каапкан бе дээрге, микротөптеряап-ла хереглеттиннер ужурлуг болгай. Амгы ажык-чарлыг үеде бо айтырыг талазыбиле кымнар буруулугул дээр дугайында истелгени кылып тодарадыры эргежок чугула деп бодаар мен.

Александр ШААЛЫ.
(Уланчылыг).

Арат ажылдыг хоочуннар

ИСТЕРИ БАР

Оон-биле чоокта чаа ужураштым. Назыны улгалып, мугур 70 харлапкаш-даа болза, ажыл-ишчи тура-соруун ам-даа салбаан чорду. Сыгыр даң бажында туруп келгеш, одун-көзүн кывыскаш, аъш-чемин хайындырып олура, чугаа аразында баштактаны каапкаар чаңы безин ол-ла хевээр.

Кара чажындан тура амыдырал-чуртталганың аар-берге донун амзан каапкан кижилериниң бирээзинге Г. Ч. Канчыыр-оол хамааржыр. Чажындан тура кадыг-бергени көрүп келгенин ол ында-хаая сактын чугаалай бээр. Кажан эр болуп өзүп келирге, Арат-тың революстуг шериинге баар дээн изиг күзел Канчыыроолдуң сеткилин, өске эшөөрү оолдар-биле бир дөмей, хаара туда берген. Аргахорга ажыглап, мага-бот талазы-биле хөрлүг көстүр болгаш, харын өстүр адап турган, 1941 чылда шериг хүлээлгени күүседип, хөгжүмүүлер взводунга кирип алган.

ССРЭ-же халдаан немец-фашистиг аг-шериг удур демисежири-биле өргүүлдүн чазак черинге ийи удаа ол кирген. Үрер-хөгжүмчү Тываның ревшериинге база херек дээрзинин дугайында дыңнадыгны ол командылал черинден алган.

— Үрер-хөгжүмчү хүлээлгемни эрттирип турган, 1943 чылдың сентябрьның эгезинде 208 эки турачыны ынчаңгы ССРЭ биле ТАР-ның кызыгаары болур Бин-Хемниң Шивилигге чедир удээнивис сагыжымга уттундурбас болуп артып калган — дээш, Григорий Чүлдүмович кезек боданыып олура, чугаазын уламчылады.

— Эки турачыларның аразынга кады төрээзинерим: акым старшина Даңзы-Белек, дүүмам Вера Байлак база бар болганынга чоргаарланып турдум. Хан-төрел улузум-биле байырлашкаш, чаа-дайын болуп турар черже ынчаар үдеп кагдым.

Аная дайынчы Канчыыр-оол үрер-хөгжүм взводунга турган, дайын шөлүнче үдешкен эки турачыларның чамдыызын уткуп аарының байырлалынга база киришкен. Эээ чанын келген 70 ажыг эки турачыларның аразынга акызы старшина Даңзы-Белек, дүүмазы Вера Байлак бар болганыынга ол аажок өөрээн.

Шериг албанындан халдашканының соонда эртем-билиг-же сундулаашкын тыптып келген. Ажы-төлүү өөредир дээн чүткүл. башкы болур дээн изиг күзелдиг аныяк кыс Сара (Какпаанак) Ондар биле Григорий Канчыыр-оолду таныштырып, чоокшулаштырган. Өг-бүлени туткан аныяктар Григорий биле Сара Канчыыроолдар 1948 чылда Төөн-Хемчик кожуунуң Ийме сумузунга көжүп чеде бергеш, Григорий Чүлдүмович школа директорлап, Сара Чыртай-ооловна эге класстар башкылап, 1950 чылга чедир ажылдааннар. Сараның өскен-төрээн чурту болур Баян-Таланың 7 чыл школазын Григорий Чүлдүмович 1950 чылдан 1956 чылга чедир удуртуп келген. Шак ынчалдыр школа коллективиниң ажылын углап башкарар талазы-биле дуржулганы Григорий Чүлдүмович эвээш-биче-даа болза, ботка шиңгээдип алган болуп турар.

Григорий Чүлдүмович биле Сара Чыртай-ооловна Канчыыр-оолдарның өг-бүлезин ажыл-иштің аайы Чыраа-Бажы суурга эккелген. Ол 1956 чылдың чайы. Г. Ч. Канчыыроол ортумак школаның директорунуң хүлээлгезин күүседип киришкен.

Негелде-хомудалга дыңнаңгыр, улуг-бичени хүндүлеп билир, арага аймаанга тура чок, ажыл-ишчи дээнде карак-кызыл болурга, Григорий Чүлдүмовичнин Чыраа-Бажы суурнуң коммунистери партком секретарынга улуг идегел-биле соңгуп алганнар. Оларның ол идегелинге Григорий Чүлдүмович 1970 чылдан эгелээш, 12 чылдарның дургузунда бараан болуп келгеш, пенсияже үнген болуп турар.

Алызындан хандыр боданмас, доскут сеткилдиглер көдээ черниң коммунистерни баштап чораан кижилерни «партократтар» дижип чугаалажы бээр боор-дур. Ужур-чөвүн алыр болза кедээнин ажылнжиниче чонну хаара тудуп, эвилелдээр база лекция, беседаны эрттирер талазы-биле партком секретарларының кылып чорудуп келген ажылдары хөй болдур ийин.

Григорий Чүлдүмович коммунистери-биле демнежип алгаш, часкы тарылга, күскү дүжүт ажаалдазының, хой оолдаашкынының, хой кыргыллазының үезинде хову, шөлге, малчын турлаглларга чеже дүүнү, хүнү эрттирбээн дээр боор. Ону үүгле ол бүгү ажылды кылып турган кижилер билир.

Григорий Чүлдүмович биле Сара Чыртай-ооловна Канчыыр-ооолдар пенсияже үнер бетинде бажыңының девискээринге серии, кажааларны тудуп алганнар. Бир-тээ, дагаалары, хаваннарны, шээр болгаш мыйыстыг бода малдарны азыраар бодалдыг болганда, чиир чемни белеткээри албан апаар. Ону бодааш, Григорий Чүлдүмович оолдары Геннадий, Алик оларны эвилелдеп алгаш, шаг-шаанда араттарның ажыглан чорааны, октаттының кагдынган хараган, шырыш аразында оңгул-чиңгил дөңгелчиктерлиг черниң хараганын, талдарын сөп, оңгул-чиңгилдерин дескилеп турда, дүүш үезинде кезек улус көстүп келген. Адашкыларның кылып турар үүлезин хынаап чоруур даргаларының бирээзи Хожур-оол Монгуш турган:

— Григорий Чүлдүмович мээң башкым болур кижи. Ол ышкаш ажылга ынак кижилер ховар болдур-ийин. Хопчуңуң нүгүлү-биле ажыктыг үүле бүдүрүп турган улусту хөй хынап, хайыраан үе-шагым база чидирдим. Кеткен идикхептиң кончуун көрбес бе, куруг малгаш — дээрге, өөрү база чөпсүүп казынар. Узун дылдыг кижилер суур бүрүзүнде ийи-чаңгыс тургулаар-дыр ийин. Олар өскелерге адааргаксаар боор чүве болгай.

— Оглум Геннадий, күдээм Дадар-оол-биле арат ажылагыйының өзээн тургустувус. Бир тракторну садып алдывыс. Ам улуг күүлүг автомашина садып аарының аргазын дилеп, тып тур бис. Ажылды деткиир, дуза көргүзер черлер тывылбас, арай бергези кончуг боор чүве-ледир — деп, Григорий Чүлдүмович, чугаалап турар. Арат ажыл-агыйын дээди эртемниг инженер Геннадий Канчыыроол холга алган удуртуп турар болду. Алыс аныяк кижи тывынгыр-сагынгыр болгай. Григорий Чүлдүмовичниң мал болгаш чер ажылының талазы-биле дуржулгазы улуг болдур ийин. Ынчангаш хоочуннуң арга-сүмези черле ажыктыг. Чогум чүду-кара ажылдай бергенде Григорий Чүлдүмович аныяктарны ажар боордан башка, оларындан черле дудаар ужур чок. Ажыл дээнде ооң кызымаа аайлыг эвес.

40-50 чылдарның иштинде тараа тарып көрбээн Артыы-Көк-Талдың хараганын, өөскенин сөгер, дескилээр, сайджын аштаар ажылдар хөй. Бута суун бадырарга, хөй кезин черже сине бээр, ынчангаш бетон оңгачалар база херек болуп турар. Ол ажылдарны кылырынга республиканың, районнуң арат ажылагыйларының ассоциацияларының дузазы ыяап-ла негеттинери чугаажок. Олар боттуг дузапы көргүзер боор дээрзинге идеге-леп каар апаар.

Адашкылар эрткен чазын 4 га черге кызыл-тасты, 1 га шөлге суланы, 25 сотка черге картошканы тараан. Тараа чазагай үнген. Ынчалза-даа ону ажаап күш четпейн барган. Чылдагааны болза комбайн тыппайн ол-бо сурагланып турда, сентябрь төвчүзүнде улуг харын чаапкан. Харга бастырган тарааны «Чыраа-Бажы» коллективтиг бүдүрүлгениң инектери чип каапкан. Кызыл турган кезик-чамдыызын мал чеминге кезип алганнар. Хуузунда азырап турар малдарынга 7 тонна сигении, 15 тонна савацны белеткен курлавырлаан.

Арат ажыл-агыйын бут кырынга тургуза берген Канчыыр-оолдарның коданында ангор өшкүлер, хойлар, хаваннар, дагаалар, аът бар болуп турар. Бир чыл хире болган арат ажыл-агыйының түнелдери чүгээр болган. 10 шоодай тараш, 1 тонна ажыг картофельди ажаап алган. Ону келир чылдың үрезиниге база чиринге хереглээр бодап турар. Эвээш-биче-даа болза, азырап турар малының продукциязын күрүнеге дужаап турарын Григорий Чүлдүмович чугаалап олурду. Ону тодарадырга мындыг: 76 килограмм 800 грамм ангор өшкү, 34 килограмм 600 грамм хой дүктерин дужааган.

— Техника чедишпези-биле бо чылын шоолуг-ла ажыл кылып четтикпейн бардывыс. Келир чылын черле кызар апаар. Артыы-Көк-Талда 75 гектар шөлдү алган бис. Оон 50 гектарынга мал одары турар ужурлуг. Шанчыг-Артыынга кыштагны тудар болал бар. Азыралда малдың баш санын өстүрер апаар. Ынчан кээрде мал чеминге хереглээри-биле тарымал медени тарыыр. Тараны, ногааларны, картофельди база шыдаар шаавысбиле тарып аар ужурлуг бис. Совхозтуң директору, чамдык тускай эртемниглери арат ажыл-агыйы деп үүл, оон ужур-дузазы чогум чүде чүвел дээрзин хандыр угаап билбес хевирлиг. Ынчангаш Чыраа-Бажыда 6 санныг арат ажыл-агыйын деткивейн турар. Кезек арат ажыл-агыйларны акша-хөрөнгизин кадып турган, комбайн, трактор чижектиг техниканы садып аар болза эки-дир. Ону күскү дүжүт ажаалдазының үезинде көрдүвүс. Тараа бастырар комбайнныг турган болзувусса, кызып турган өстүрүп алган чаагай тараавысты хар адаанче книрбес турган боор бис. Чогуур техника чокта ажылагыйны чорудары берге болур-дур — деп, Григорий Чүлдүмович чугаалап орар чорду. Оон оозу чөптүг болгу дег, ажылды хол-биле тудуп кылып турар хоочун өөдүрээн чазыпса-даа, хөлүн кайын чазар» деп.

Хуузунда дузалал ажылагыйлыг Григорий Чүлдүмович биле Сара Чыртай-ооловна Канчыыр-оолдар 6 уругну өстүрүп кижизиткен болгаш оларны бот-тускайлаң амыдыралды тудуп, эртем-билиниң аайы-биле чонунга бараан болуп чоруурлар. Улуг уруу Клара Куулар—Чыраа-Бажыда даа дээди эртемниг башкы, Тамара Ондар—Кызылдың 2 дугаар школазында директор, Галина Монгуш—дээди эртемниг, Кызылдың 5 дугаар көдээ профессионал-техниктиг училищеде башкы, Геннадий Канчыыр-оол—инженер, арат ажыл-агыйының удуртукчузу, Чечек Оюнарова Москвада аспирантурада өөренип турар. Хеймер оглу Алик Канчыыроол— Красноярскиниң Кызылда көдээ ажыл-агый институдунуң филиалының 3 курузунуң студентизи.

Хөй чылдарда улус өөредилгезиниң шугумунга ажылдааны дээш Григорий Чүлдүмовичиге «Россия Федерациязының улус өөреднлгезиниң тергиини» деп атты болгаш Тыва Республиканың Дээди Советниң Президиумунуң Хүндүлел бижиин тывыскан. 40 ажыг чылдарда башкылаан Сара Чыртай-ооловна Канчыыр-оол—Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы деп аттың эдилекчизи.

Григорий Чүлдүмович биле Сара Чыртай-ооловна пенсияже үнген-даа болза, өлүүнде мал-маганын азырап, биеэги хевээр тайбың ижин кылбышаан, чурттап-амыдыраан оорлар. Оларның амыдыралында истери бар.

Миний-оол ОНДАР.
Журналист.

СЕМИНАР ЭРТКЕН

ТЭЭЛИ. Чоокта чаа Бай-Тайга районнуң культура ажылдакчыларының семинары болуп эрткен. Аная районда культура амыдыралының ниити байдалының, оон рынок үезинде чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында дыңнадыгны районнуң культура килдизинин эргелекчизи Светлана Иргитовна Самбый-оол кылган.

Амгы үеде корум-чурум айтырыы элээн нарыыдап турар. Бо чорук Бай-Тайга районду база оюп эртпээн. Ол талазы-биле дыңнадыгны Тээли суму чагырганының даргазы С. С.-С. Салчак кылган. Ол ышкаш боттарының санал-оналдарын бот-тывынгыр композитор, районда хоочун культура ажылдакчыларының бирээзи Б. С. Чамбыт, төпчүткен библиотека системаазының директору Хертек, Кызыл-Даг Культура бажыңының директору С. Салчак, чаа тургустунган улустуң аас чогаал төвүнүң удуртукчузу Л. О. Кыргыс олар чугаалаадыр.

Семинарга бо берге үеде чоннуң сонуургалын кандыг янзылыг культура одаанче хаара тудуп болурун, эрттирип турар темалыг кежээлернин, диспуттарның уткашынарын үениң негелдезиниге дүүштүр канчаар чедип алза чогуур дээн чергелиг айтырыгларны дугуржуп, шинтпирлээрин ораалдашканнар.

Александр ШОЮН.

ВЕРТОЛЕТКА «КАЙГАЛДАР» СҮРГЕШ...

**Чоокта чаа Иштики херектер министерствозунуң удуртулгазы генерал-майор В. Б. Кара-Сал, милициниң подполковниги С. С.-Б. Монгуш составтыг барыын талакы районнарже

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Кижи бодунун амыдыралының дургузунда 80 хар чедир чурттап, амыдыраары белен эвес херек. Ындыг-дааш болза бистиң ачавыс, кырган-ачавыс болгаш даайывыс, журналист Кодур-оол Оюнуң адазы —Дарыма Хелиг-оолович Оюн декабрь 12-де 80 харлаар.

Хүндүлүг Дарыма Хелиг-оолович! Төрүттүнген хүнүнер-биле изиг байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, сергек чорукту, аас-кежиктиг база уругларыңарнын уругларынга өөрүшкүү, тайбыны күзедивис.

УРУГЛАРЫ, ООЛДАРЫ, КҮДЭЭЛЕРИ, КЕНЭЭТТЕРИ, ТӨРЕЛДЕРИ.

«КҮСКЕЖИК»-ЧАА НОМЧУГАШ

Тыванын алдарлыг артизи Мариам Алексеевна Рамазанова бичин уругларга болгаш школачыларга тураскаатканчаа номчугашты үндүргеи. Оон адын «Күскежик» деп адаан.

Моон мурнунда чылларда М. А. Рамазанова уругларга таарышкан ырларның сөстерин, шүлүктерин болгаш басняларны хөйү бижип, ону номнарга, солуннарга парлап, радио, телевидениеге удаа-дараа дамчыдып келген.

Авторнун чаа номунда хөй кезиинде оон уругларга тураскаатканшүлүктери кирген. Оон ангыда ында тыва чогаалчыларның ажылдарын Мариам Алексеевна орус дылдарже очулдурган. Ол дээрге Салим Сүрүн-оолдун, Олег Сагаан-оолдун, «Сылдысчыгаш» солуннун редактору аныяк чогаалчы Александр Шоюнуң ацгы-ацгы үелерде бижээн ажылдары болуп турар. Номнун орус дылдан тыва дылче очулгазын хоочун чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан, Владимир Серен-оол болгаш Александр Шоюн олар кылган.

«Күскежикти» өңнерлиг кылдыр парлаан, оон тиражы 5 мун кезек. Өртээ 50 рубль.

«Тыванын медээлери» деп ном үндүрер чер ам чоокта «Андерсеннин тоолдарын» тыва дылга, «Азия улустарының тоолдарын» тыва болгаш орус дылдарга парлап үндүрер. Оон ангыда В. Драгунскийниң «Денисканың чечен чугаалары» деп номун база белеткеп турар.

Виктор КАРА-САЛ.

Төрээн черим өөрем

СУКПАК ДЕП АТ КАЙЫЫН КЕЛГЕН?

Чоокта чүве. Кызылдың автовокзалындан өскен-төрээн черим Булун-Терекче автобустап чоруптум. Төрээн черимге бо чоокта барбаан болгаш өөрүп, бүдүү иштимде ырлай кагтылап чордум: «...Буга, шары бустап турар Булун-Терек чуртумайны...». Кожам ирейден: «Булун-Тереште силер бе, кырган?» деп чугаа эреп айтырдым. «Чок. Сукпакта кижи мен...» дээш, дужунда соңга өттүр Ээрбек дагларынче көрүп алгаш, сураг барды. Амдыы чаа-ла дойлуп чораан өөрүшкүм өжүп, сеткил-хөнүм хөлүш диди. Чүге?!

Таңдының, Элегес-Аксының, Чербинин, Кара-Хаактың, Ээрбектиң улуг назылыг, үндезин чурттакчылары Сукпак, Улуг-Алаак, Булун-Терек, Дүк-Салыр, Куртуг-Хөлчүк деп черлер кайдал дээрзин эки билир. Ол черлерге чурттап-даа чорааннар. Бодум бо хүннерде ыраккы Бай-Тайгада чурттап-даа чорзумза, таваларымга тараазының хевээ чыпшынып, тавангайымга ыдының тени кадалып өскен черим Булун-Теректиг аңаа тургустунган «Сукпак» совхозтун ады-биле соора адап, суурну база Сукпак деп адай бергенинге хомудап чоруур кижи мен. Булун-Тереште чурттап, ажылдап чоруур ол черним хоочунарының төрээн черинин адын сыр-соора адай бергенинге канчап таарзынып олурарын кайгаардыр мен. Чаа тургустунган совхоз, бүдүрүлге чери-даа дижик, аңаа ат тыпсырда, түс черинин үндезин чурттакчыларының сапал-оналын чүге черле дыннавас, оларның-биле сүмелешпес чүве ийик. Соң даарта маргыш үнүп келбес деп бе дээрзин баш удур бодагы дег-ле турган чүве-дир. Ындыг черлер Тывада кайы хөй болдур ийин. Төрээн черивис төөгүзүн ажы-төлүвүске канчаар шын угаадыр улус бис?

Маар-оол САТ.

Композитор В. С. Токаның юбилейлиг концертинден

50 ХАРНЫҢ 30 ЧЫЛЫН

Республиканың Улусчу чогаадылга бажынының концерт залының сценазының кырынга Тыва Республиканың Культура министерствозунуң симфониктиг оркестринин хөгжүмчүлери, девип үнериге белен содагланыпкан мөгелерле, арын-шырайы бодамчалыг, сагыш-сеткилге көдүрлүүшкүнүг, оркестриниң удуртукчузу, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, дирижер Виктор Токаның холдары кажан шимчеш дээрин манап органнар.

Кежээниң башкарыкчызы Анатолий Серен аян-хевир кире берген, хөй-хөй мындыг чогаадыкчы байырлалдарны удуртуп өөренгени-биле микрофонга тода, көрүкчүлерге чедингир, хостуг үнү-биле мынча диди:

— Силериң мурнуларга Тыва Республиканың алдарлыг артизи, күрүне шаңналының эдилекчизи Владимир Токаның симфониктиг поэмазындан «Тываның бойдузу» деп хөгжүмү бараан болурдур.

Манаткан дирижерлуг холдары карбаш диди, пианиноның хөгжүм характарынга композитор Владимир Токаның эзэлгар, чымчак салаалары дээш, хөгжүм концерт залынга чаңгыланы берди. Дирижерлуг холдарының аайы-биле сцена долу хөгжүмчүлериң хер-хереклериниң сыныналып агып үнген аялгалар көрүкчүлериң сагыш-сеткилин хаара тыртып, уян кижиги уярадып, муңгак кижини уярадып, муңгак кижини мунчулдуруп хайныышкыныг таалалды тургузупкан. Тыва чериниң кыңгырткайндыр агып чыдар арыг суглары, дыттыг-пөштүг тайгаларның хат-салгын аайы-биле чайганы бээри, делгем ховулары, дээрже шаштыккан бедик сыннары характарга чайгаарла чуруттунуп көстүп келир.

Композитор, алдарлыг артист, Күрүне шаңналының эдилекчизи Владимир Салчакович Токаның 50 харлаанынга, оон хөгжүм-биле чогаадыкчы ажылының эгелээйинден 30 чылынга тураскаатканбайырлыг концерт ынчаар эгелээн.

Симфониктиг оркестр үнүп чавырылдыруптарга, көрүкчүлериң мурнунче музыка училищезиниң башкызы В. И. Борисенко үнүп кээп, Владимир Салчаковичиниң хөгжүмчү, композиторжу эртекен оруунга доктаазган. Кызылдың дугаары 7 школазынга, уругларның музыка школазынга өөренип чоруур үелериниңмузыкага сундулуун, хөгжүм билиниңдээди өөредилгеин Новосибирск консерваториязынга чедишкиниг дооскаш, хөгжүм чогаадыкчызы тускай эртемниг чаныып келгенин ол чугаалаан. 1991 чылда Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады болган.

Тыва хөгжүмүнүң база бир сайзырадыкчызының дугайында чылыг сөстер, байыр чедиришкиннери композиторнуң янзы-бүрү аялгаларын солуп, эш-өөрүүн йөрээли белектер-биле солуп турган. Хөгжүмчү, симфониктиг оркестриниң хоочуну Ю. А. Макаров туруп кээп, В. Тока-биле 1966 чылдан бээр 26 чыл чарылбайн ажылдап келгенин чугаалаан.

Салым-чаяанныг композитор демдеглеп турар назынының үжен чылдарын хөгжүм уран чүүлүнге турасказадып, оон чогаадыкчы сайзыралы дээш хөй ажылдарны кылган. Ол хөгжүм чогаадылгазының хөй адырларынга уттундурбас, сагыш-сеткилди хөлзедип кээр аялгаларны чогааткан.

Владимир Салчакович— хөгжүм-шин театрының хөй шиннерениң хөгжүм шимечизи. К. Кудажының «Үйгу чок Улуг-Хем» деп романындан Ширин-оол Хертектиң турбусканы «Буян алашкылар» деп шизинде Анай-Караның ырын ыраажы Римма Доржунуң чиңге үну-биле бадырыпканы көрүкчүлерни өөрткен.

— Таныларга аялга тургузарынга ынак мен. Ам-даа бо талазынче хандыгар мен — деп, В. Тока сеткилин-даа илеретти.

Концерт-байырлалдың башкарыкчызы Анатолий Серен кежээни хаап тура, «50 хар— композиторнуң чогаадыкчы ажылының чаа-ла чечектелген назыны-дыр» дээни аваа эвес.

«Ындыг-ла болур болзун» деп йөрээл-биле композиторнуң байырлалындан көрүкчүлер үнгеннер.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: концерт үезинде.

Шүлүк кыдыраажындан

ТӨЛГЕЛЕЙ БЭЭР

Сарыналдың көзенээнден
Эрткен өйже сүрүп алгаш,
Сактыышкыным арылары
Эриг бодал чулуун дилеп,
Чүрээм херии дөңгеликтиг
Чүзүнү чок шыгын кежир
Чүткүл түрег чечээн эргий
Чүнү дилеп ужуп үндүп?
Адак узап, ужуралдар
Оялыындан бир-ле хүндус
Алдаргадыр мени катташ,
Ояар барган, сыын ышкаш,
Чылдар сыныи кырлап чоруур,
Шыгаап алган көрүжмүнүн
Хайныктырар тенек шаамны.
Дөштү өрү чүткүп орар
Назынымның агымы чок,
Дөртен ажыг хемнериниңден
Нарын өңнүг даштарын-даа
Чыып ойнап, кезээде-ле
Чылдаа көвей салымымның
Хөрээм долар бергелерин
Хөңүм сактып төлгелей бээр.
Байлаң туткаш,
Чемим ол дээш элекке-ле одаг
салба.
Баалык ашкаш,
Четкен черии көрбээннерге
ыраан диве.

ЧАРЫП КААПТЫ

Шириктелчек шөлдүн арнын
Чара тыртып, дыргырадыр,
Шимээн-дааштыг трактор-даа
Бар-ла чыдыр, балыырганчыын.
Шимей үнген оът- сиген
Шиник-каазын ышкыныпты.

Хавак кежир изеттинген,
Каш-ла санныг өөрлешкек,
Ханы чиге чылдар сыгын
Кашты көрген назынымда
Кадыг ажыл андазыны
Хайыра чок ынчаар чарды.

Сергей НОРБУ.
Булун-Терек суур.

Ажылчын Даржаевич КОЛ

Тыванын хоочун журналистериниң бирээзи Ажылчын Даржаевич Кол 63 харлап чораан, 1992 чылдың декабрь 7-де хенертен мөчээн.

А. Д. Кол 1930 чылда Тожу районунуң Тоора-Хем суурунга аңчы, балыкчы кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Тоора-Хемниң эге, Кызылдың каттышкан школазын дооскаш, ол Бии-Хемниң комсомол райкомунуң ийги секретарынга соңгуткан. Оон соонда ол-ла районга башкылап турган.

1956 чылда Кызылдың башкы институдун бот-өөредилгебиле дооскаш, Тожу районунуң Ий школазынга баштай өөредилге эргелекчилер, оон соонда директорлап ажылдаан. 1963-1967 чылларда Хабаровскиниң партиниң дээди школазынга өөренген. 1967 чылдан эгелээн 1978 чылга чедир «Шын» солуунга килдис эргелекчилеп ажылдаан. Оон соонда партия обкомунуң архивиниң эргелекчизиниге пенсияже үеге чедир ажылдаан.

Ажылчын Даржаевич пенсияже үнген соонда-даа амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ажылдап келген. Сөөлгү үеде ол Тываның эртем-шинчилел институдунда ажылдап турган.

А. Д. Кол журналистикага үре-түннелдиг ажылдааны дээш «Күш-ажылчы шылгарал» базалеличи юбилей медальдарыбиле шаңнаткан.

Биче сеткилдиг, ажылынга кызымаккай эжиистиг чыруткылыг тураскаалы бистиң чүрээвиске кезээде артып калыр.

Бөлүк эштери.

Бии-оол Монгушевич СЕДЕН-ХУУРАК

Массалыг информация чепсектеринге үр чылларда ажылдап келген журналист, «Тыва Республика» солуунуң корреспондентизи Бии-оол Монгушевич Седен-Хуурак ажыл-ижиниң аайы-биле сургакчылап чораан, 1992 чылдың декабрь 8-те хенертен мөчээн.

Б. М. Седен-Хуурак 1938 чылдың январь 12-де Улуг-Хем районунуң Ак-Туруг суурга төрүттүнген. Күш-ажылчы намдарын 1965 чылда Совет Армияга ыдыктыг хүлээлгезин эрттиргеш, күрүнениң Кызылда башкы институдун дооскаанының соонда Суг-Хөл районунуң Суг-Аксы ортумак школазынга башкылааны-биле эгелээн. 1966-1972 чылларда Барыын-Хемчик районунуң Шекпээр ортумак школазынга өөредилге эргелекчилеп, директорлап ажылдаан.

1972 чылдан эгелеп Б. М. Седен-Хуурак бодунуң ажылчорудулгазын журналистикабиле холбаштырып, «Шын» солуунга корреспондентилеп, Чаан-Хемчиктиг район солуну «Ленинчи орукту» редакторлап, «Шын» солунга килдис эргелекчилеп, телевидениеге корреспондентилеп, «Деткимче» солунга килдис эргелекчилеп, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир «Тыва Республика» солуунуң корреспондентизи боон ажылдап келген. Ол-ла үениң дургузунда партияның дээди школазын база дооскан. Мергежилдиг журналистиг бижээн, белетээн хөй-хөй чүүлдерин, янзы-бүрү корреспонденцияларын номчукчулар болгаш көрүкчүлер эки билирлер.

Кылган ижинге кызымак, бедүүн, биче сеткилдиг, өөрүрек Бии-оол Монгушевич Седен-Хуурактың чыруткылыг тураскаалы бистиң чүрегивиске кезээде артар.

Бөлүк эштери.

Тыва Республиканың улус депутаты, Эрзин район чагыргазының даргазы Кинсин Александрович Монгуң адазы — күш-ажылдың хоочуну

Александр Төмүрович МОҢГУҢ

мөчээн-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиуму болгаш Чазаа К. А. Моңга ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва журналистиканың хоочуну

Ажылчын Даржаевич КОЛДУҢ

элекке хенертен мөчээнин Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чери, «Шын» солун редакциязы сагыш-сеткилдиг, улус комудаашкынын-биле дыннатышаан, оон өг-бүлезинге, чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тываның дыл, литература болгаш төөгүүнүң эртем-шинчилел институдунуң, Тыва Республиканың «Курарывының» коллективтери хоочун журналист болгаш архив ажылдакчызы, ТДЛТЭШИ-ниң хол-биле бижээн чүүлдер-фондузунуң эргелекчизи турган.

Ажылчын Даржаевич КОЛДУҢ

63 харлап чораан, 1992 чылдың декабрь 7-де хенертен мөчээнин дыннатышаан, мөчээн кижиниң төрелдериге база чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитетиниң директериниң эргелекчизи Зинаида Шолбан-оолова Седен-Хуурактың өөнүң ээзи — «Тыва Республика» солуунуң корреспондентизи

Бии-оол Монгушевич СЕДЕН-ХУУРАКТЫҢ

элекке мөчээн-биле холбаштыр улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи, Кызыл хоорай чагыргазы З. Ш. Седен-Хууракка ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва журналистиканың хоочуну, Тываның Журналистер эвилелиниң кежигүү

Бии-оол Монгушевич СЕДЕН-ХУУРАКТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чери, «Шын», «Деткимче», «Тыва Республика» солуннарның коллективтери оон өг-бүлезинге болгаш чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ· ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·

«ТУКУЛГЭ-93»-КЕ БЕЛЕТКЕНИР

1993 чылдың март 26-31 хүннеринде Якут-Саха Республикага Соңгу чүк улустарының делегей чергелиг «Тукулгэ-93» культура-спортчу шуулганы болуп эртер. Ук маргылдаага Тыва Республиканың төлөөдери бо чылдан эгелеп киржи бергенин номчукчулар билир болгай. «Тукулгэ-93»-ке киржир чалалганы Якутск хоорайның спорт төлөөлери республиканың профэвилелдериниң спорт институтунуң даргазының оралакчызы Кушкаш-оол Ховалыга берген.

Ноябрьның 20-30 хүннеринде Абакан хоорайга болуп эрткен маргылдаадан Кушкаш-оол Опан-оолович эки үүлдерни шингээдип алган. Болуп эрткен маргылдаага дужа-келбиже кижилерни алганының түңнелинде чамдык хевирлерге тыва спортчулар чер албаанын чугаалаары артык эвес.

«Тукулгэ-93»-ке киржир спортчуларның шилилгезин амдан эгелээш чорудары чугула деп саналдыг мен. Тыва спортчуларның аразында салым-чаяаныг мөгелер бар болгай, ынчангаш оларга даянары чугула. Ук маргылдааның болур бүдүүзүнде, тодаргайларга, 1993 чылдың январь-февраль айларында чыышты эрттирер дугайында улуг семинарны организастаары көрдүнген, ынчангаш Тыва Республиканың спорт төлөөлери орта киржир чалалганы алыр ужурлуг. Болуп эртер делегей чергелиг маргылдаага спорттун кандыг хевирлерин киргенин тодаргайлаар.

Якут улустуң спорттун национал хевирлеринден:

1. Хапсагай хүреш, 70 кг чедир база 70 кг өрү.
2. Ыяш хунаажырыга.
3. Якут халыштарга.

Соңгу чүк улустарының оюннарындан:

1. Ыт шанаан ажыр шураары.
2. Өрген шалбалаары.
3. Ийи буттап чаңгыс черден үш катап ырадыр шураары.
4. Балдыны ырады шыва-даары.

Арктика улустарының оюннарындан:

1. Чаңгыс буттап тепсээри.
2. Ийи буттап тепсээри.
3. Аляскалап шанчары.
4. Чаңгыс хол кырынга турары.
5. Дискектенгеш шураары.
6. Аэроплан.
7. Хол кырынга ырадыр шураары.
8. Мерге хунаажыры.
9. Копьёну хар кыры-биле Оон ынай бяр демдеглексеп ырадыр-октаары.
10. Олуруп алгаш-хүр хунаажыры.
11. Ыяш өтчип маргыжары.

Ынчангаш уран чүүл көрүдезин база «Мистер-93»-түр конкурузунуң үстүнде адаанным оюннарның эгезинге кирген. Ол дээш база хөй санны тнилекчи команда ап болур. Ам номчукчуларга болгаш спортчуларга кайы чурттарның, область, крайларның, республикаларның чалаанын сонуургадып көрейн.

1. АКШ.
2. Канада,
а) Альберто провинциязы.
б). ЮКОН.
в). Соңгу чөөн чүк девискээриниң провинциязы.
3. Ирландия.
4. Швеция.
5. Ханты-Манси В. О.
6. Ямало-Ненец А. О.
7. Эвенк А. О.
8. Таймыр А. О.
9. Ненец А. О.
10. Коряк А. О.
11. Чукот А. О.
12. Сахалин облазы.
13. Хабаровск девискээри.
14. Тыва Республика.

Ниитизи-биле 14 командалардан үче ажыг спортчулар, тренерлер, судьялар киржир. Оон ынай бяр демдеглексеп хаар чүүлүм, спортчуларның баар-кээр орук хөлезинин чоргузуп турар чери харыылаар. Удуур, чыдар черлерни, аъш-чемни маргылдааны эрттирип турар организация харылаар. Ынчан кээрге чоргузуп турар организацияга элээн чингелде бар боор-дур. Тыва Республиканың спорт комитеди акша талазы-биле бергедей бээри чугаажок. Ынчангаш ону дарый шинтпирлээри күзенчиг. Болур маргылдаага спорттун он сес хевирлери көрдүнген, ынчангаш чеже кижи чорударын Тыва Республиканың спорт удуртукчулары шинтпирлээр ужурлуг. Ынчалза-даа 12 кижиден эрттирбезин база оон эвээжетпезин сүмелээр-дир мен. Чүге дизе чаңгыс кижи хөй оюнга киржирге бергедей бээри база бар, чамдык оюннар капсырлажы бээр чораан. Эртекен маргылдаада ындыг чүүлге таваржып турдувус. Ук шуулганга 1975 чылда төрүттүнген оолдары болгаш оон улуг назылыг спортчуларны киирери көрдүнген, эмчи шинчилгезин эртерин, күшдамыр талазы-биле шыырак белеткелдиг болурун дүрүмде айыткан. Бо бүгү чүүлү өөренип көргеш, республиканың спорт комитеди дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниге, школаларының спортчу программазынче Соңгу чүк улустарының оюннарын киирерин чедип алыры артык эвес. Тыва улустуң оюннарындан тыва хүреш, тевек тевери, даш көдүрери, кажык адары дээш, оон-даа өске оюннарны бедик деңнелге өөреткеш, Соңгу чүк улустарының маргылдаазынга киирип алырын чедип алыры күзенчиг.

Лазо МОНГУШ.
Спорттун хоочуну.

Ваучерни канчаар садып ап турар бис

ЧӨГЕНЧИИН АА!

Сөөлгү хонуктарда Тывавыста кандыг-даа чүүлдер болуп турар. Эң ылангыя чиижеп кижилерни хоорайга-даа, суурга-даа бо-ла эскерер-дир мен. Оларның аспаанга хөй-ле бөдүүн кижилер, чер четпес кырганнар, хөй уруглуг иелер алзып, чиртип турары хомудаңчыг.

Чаа-Хөл кожуунда база-ла ындыг чүүлдер болгулаан турар. Бир таварылга: ноябрь 9-та бир аныяк уруг кышкы хөм сапогту 2 ваучерге база аваа немей 2 мун рубль деп садып тур. Чуга херээжен пуловер 1 ваучер чек, бичии куртка 2 ваучер.

Шак бо тыва аныяк кыстан чеде бергеш:— «Өртектер улуг-дур аа — деп сонуургай аарак, чугаа эредим.

— Черле ындыг. Ваучерлер ам чүгле 2 500 акша—деп серте чок турар болду-ла. Бо кыстың бараанарын чоп көрүп, садып ап-турду. Ынчалза-даа мен чонга чугаалаксаан турган, ыңгавадым. Кижилерниң хуудаа херээ-ышкажы. Ынчыг болза-даа ханкүй пей ажылдыг, бараатка чедиг кижилерни көрген эрим. Кажан чектеравистиг өрээ улус аваарга, оларны помудаар.

Ноябрь 26-го Шанрыга Кызыл АЗС-тың алкаанынар чектерин 2-чи, водка-ны 3-чи водкага орнап турааны база көрдүм. Алыр кижилер алыр чорду. Дериг хамаатыларга ол-ла херек. Ол хамаанчок, тыва аныяктар безин 1 күш-чүлүг куртканы 6 ваучер деп турган таварылгалар көвей. Боттарының-на чонун мөлчүп аарга, хулуунде эки-ле боор оң. Сөөлүнде дөмей-ле багай апаар. Чииженнериң чөгенчиин, оларга алыспаңар!

Динара УНДУУЛЕЙ.
Чаа-Хөл район.

МЕГЕЛЕДИП АЛЫР КОНЧУУҢАРНЫ

Хайыракан суурга эртен эрте-ле «Волга» такси маннап турганын эскерген кижи мен. Акша-көпеезги арбын армаанар чаңар өйү келген дээш херекке-даа албадым.

Бир көөрүмге, ол «Волга» артын ажыдып алган улуска бак-сок пес аймаан саткан тур.

Шынары багай, ногаан, кызыл, сарыг өңнүг курткаларны, хөректээштерни дөрт чекке орнап тур. Билзе-даа, өртээн айтырдым. Тыва эвес, моол кижи боор-тур. «Кайыын келген сен, ынаар чоруй бар, чиижен» дидим. Бир чек дээрге, он мун акша-дыр. Оон-даа өзер. Дөрт чек—40 мун. Чүве билир, эмчиде ажылдап турар херээженнер улуг өртектиг, үнелиг чектерни моолдарга ынчаар мегеледип алдылар.

Ол орашкынарын моолдар садыпкаш, «Волгазынга» олурупкаш, бурт-ла дидилер.

Хайыраканда черле чектиг үнелевес-тир. Ийи шил водкага орнап ижиттерлер база бар. Бо талазы-биле чонга тайылбыр ажылын чорудары күзенчиг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалаыг секретарь). А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эргеп

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер үлүзээ алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери институт-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш үлүс өөреңнелгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чаага — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзурукчулер — 2-27-41; солун кезбейн баргыла—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чаныда парлаганын, медээлериниң хостут чоруун камгалаар талазы-биле Тывала хайгаарал черинге бүрүкшеттинген.

Бүрүкшеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодалдары редакцияның түрүүжү-биле дүүшпейн барыл болур. Айытылган фактылары, санныры болгаш өске-даа чугаалаштыры [illegible] харыысалгалыг.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чаныг № 238.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505»

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуту, бажын № 1